

8° P. Dr. I 2142

The Hon. Curator, Paliyam MSS. Library,
Chennamangalam, (Cochin State. South India.)

requests the pleasure of the editor, *Literarisches
Zentralblatt*, for kindly reviewing "the Bhagavadgij-
yam" in his esteemed journal at the earliest convenience, and also
asks for a copy of the review, (either a reprint or the number of
the journal) when has appeared.

Universitäts-Bibliothek zu Göttingen.

Geschenk

des Herrn Bibliotheksdi-
rektor Prof. Fick, Göttingen

1928

SUB Göttingen
219 475 849

7

ly

8° P. D.

BHAGAVADAJJUKIYAM

A Prahasana of
BODHAYANA KAVI
WITH COMMENTARY

EDITED WITH
CRITICAL NOTES AND INTRODUCTION BY

P. ANUJAN ACHAN

*Ex-Research Scholar, Viswabhareti,
Santiniketan; now, Hon. Curator
Paliyam MSS. Library,
Jayantamangalam.*

WITH A PREFACE BY
PROFESSOR M. WINTERNITZ, Ph. D.,
*German University of Prague,
Czechoslovakia.*

PUBLISHED FROM THE
OFFICE OF THE PALIYAM MSS. LIBRARY
JAYANTAMANGALAM

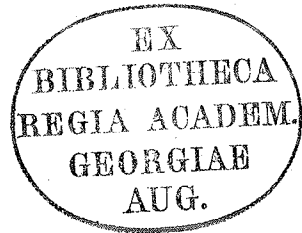
1925.

Copy-right reserved with the Editor.

(Price Rs. 2/4.)

8° P. 8

Copies can be had of the Editor,
Office of the Paliyam Mss. Library,
Chennamangalam, or
of the Manager, Mangalodayam Press,
Trichur; Cochin State,
S. INDIA.

1928.8/112
Printed at the Mangalodayam Press,
Belonging to
The Yogakshemam Co., Ltd.,
TRICHUR.

5.28.22953

श्रीबोधायनकविविरचितं
भगवदज्जुकीयं
नाम प्रहसनम्
दिक्षात्रदर्शिन्याख्यया व्याख्ययोपेतम्

शान्तिनिकेतनमहाविद्यालये विश्वभारत्यामधीतेन
पालियग्रन्थशालाध्यक्षेण
पि. अनुजनच्चनित्यनेन
संशोधितम्

गोश्रयां जयन्तमङ्गले
पालियग्रन्थशालायाः प्रकाशितम्
मङ्गलोदयमुद्रालये
मुद्रितं च ।

कोळम्बादे ११०१

(मूल्यम् २/४)

TO

THE REVERED MEMMORY OF

MY DEAR MOTHER

WHO PASSED AWAY ON THE 22ND JUNE 1925

(9th *Āithunam* 1100)

PREFACE

It has been rightly said¹ that Southern India, and more especially the Kerala country having not been affected by the Muhammadan conquest to any considerable extent, has preserved more of ancient Indian institutions than the North, and, therefore, deserves the special attention of students of ancient India. This is particularly the case with regard to the stage and the drama. In fact, the history of the Kerala stage has become a most important factor in the history of the Sanskrit drama. For the "Bhāsa problem"—and a problem it is still how far we are justified in ascribing the *Svapnavāsavadatta* and the other twelve plays discovered by the Mahāmahopādhyāya Gaṇapati Śāstrī, to the poet Bhāsa—will be brought the nearer to solution the more we shall become acquainted with the dramatic literature and the history of the stage on the coast of Malabar.

It was, therefore, with great pleasure that I heard from my pupil, Mr. P. Anujan Achan, himself a native of Malabar and a member of the Pāliyam family² of Jayantamaṅgalam (Chenna-

1. By Sundaram Pillai, quoted with approval by Vincent A. Smith, *Early History of India*, 4th Edition, revised by S. M. Edwards, Oxford 1924, pp. 8 and 478.

2. This family has played an important part in the history of Kerala as chief ministers during the 17th and 18th centuries. See K. P. Padmanabha Menon, *A History of Kerala*, Vol. I, ed. by T. K. Krishna Menon, Ernakulam, 1924, p. 512 ff.

maṅgalam), Cochin State, that he had found two MSS. of a new play, the Bhagavadajjukīyam, with a lengthy commentary, in the large MSS. collection of that famous family. As he had succeeded in securing three more MSS. of the text, I strongly encouraged him in his intention to publish a critical edition of the work. Mr. Achan had been one of my most promising and zealous research students in my class at Viśwabhāratī University, Śāntiniketan, during the two seasons 1922-23, when I held the visiting professorship at Viśwabhāratī. Thus I knew him to be thoroughly competent for the task he had set himself, and I am happy to see that I have not been disappointed. He has done his editorial work carefully and conscientiously, and given a readable text of this rare and interesting work.

Among the published Prahasanas, the Bhagavadajjukīyam, 'the comedy of the saint and the courtesan', holds a somewhat unique position. It is certainly quite different from the Mattavilāsa-Prahasana of Mahendravikramavarman, published in the Trivandrum Sanskrit Series No. 55. The Mattavilāsa, like all the other Prahasanas hitherto known, is a real farce and a satire. The comic effect is produced by the characters rather than by the plot. On the other hand, the Bhagavadajjukīya is rather a comedy in our sense of the word than a farce. The Parivrājaka in our play is a true ascetic, a Yōgin, and a very learned man not to be compared with the

low type ascetics who are ridiculed in other Prahasanas. Even Śāṇḍilya has nothing in common with this type of religious men. He is by no means a bad character like the Kāpālīn or the Śākyabhikṣu in the Mattavilāsa. He is simply one of those worldly men, as they must have existed already in the days of the Buddha,³ who chose a religious life in the hope of gaining thereby a livelihood and leading a comfortable life without work. Śāṇḍilya, in our play, is really only a kind of Vidūṣaka, and the Vidūṣaka of the prologue seems to be identical with the Śāṇḍilya of the play. Like the typical Vidūṣaka, he always speaks of eating; like him he is timid (he takes a peacock for a tiger); and as the Vidūṣaka in the classical dramas takes all sorts of liberties with the king, so Śāṇḍilya with his Guru. But in our Prahāsana, it is not so much the characters as the plot in which the witty and comical element is to be found. The *hasyam* (hāsyam) lies in the curious mistake made by Yama's messenger who takes away the soul of the wrong Vasantasenā, and above all in the funny situation created by the exchange of souls, when the courtesan begins to speak like the saint, and the saint adopts the language of the courtesan.

The art of entering another's body is a well-known *motif* in Hindu fiction⁴. The

3. The Vinaya-Piṭaka already knows of such cases; see Mahāvagga, I, 49 and 62; *Sacred Books of the East*, Vol. XIII, pp. 201 ff., 216 f.

4. It has been fully treated by Professor M. Bloomfield in the Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. LVI, No. 1, 1917

Yogasūtra⁵ already mentions the Yogin's supernatural power of penetrating his own "mind-stuff" into the (*living*) body of another person. This is one of the eight "great perfections", *mahāsiddhi* (*mahāsiddhi*), of the Yogin, enabling him to force his own will upon the other person or to fulfil all his wishes with regard to that other person⁶. In this way, in the legend of the Mahābhārata, XIII, 40 ff., Vipula, the disciple of the great sage, Devaśarman, enters the body of Ruci, the wife of his Guru, in order to control and to guard her from the wiles of Indra. Again, in the Mahābhārata XII, 289,9 ff., Uśanas, by means of Yoga, enters the body of the god Kubera, in order to rob him of his wealth. And again, in one of the latest books of the Mahābhārata, XV, 26,15 ff., Vidura, having become a great ascetic and a Yogin, enters the body of Yudhiṣṭhira, in order to endow him with his powers, while his own body remains lifeless. But it is only in works of fiction that we meet with Yogin's feat of leaving his own body and entering the *dead or empty* body of another person or of an animal, the soul having been separated from the body for ever or only for a time. The best known instance is that of Yogananda whose

5. III, 38: Cittasya Paraśarirāveśaḥ. Cf. J. H. Woods, The Yoga System of Patañjali (Harvard Oriental Series, Vol. 17, 1924), p. 266 f.

6. Cf. Vācaspatimiśra's Sāṃkhyatattvakau-mudī, Kārikā 23, where this mahāsiddhi is called kāmāvasāyitva.

story is told in Somadeva's Kathāsaritsāgara⁷. The same *motif* occurs also in some of the later versions of the Pañcatantra, in Jaina legends, and in the Vikrama tales (Śimhāsanadvātriṃśikā). Rāmānuja also, in his Śrībhāṣya⁸, seems to refer to such stories, when he speaks of the possibility of a soul's entering a body other than its own. But I am not aware of the occurrence of the *motif in this form* in earlier literature. This should make us hesitate to ascribe to our Prahāsana too early a date. On the other hand, it cannot be quite modern. For it must have been composed at a time when Buddhism was still a living faith in India, when Buddhist monks and Brāhmanic ascetics were rivals, and when it was no uncommon thing for a young man to leave one religious order and exchange it for another.

The author of the play was, no doubt, a learned man, well versed in Sāṃkhya and Yoga. But the references to Sāṃkhya theories are so general that it is hardly possible to identify them as quotations from certain books. In the passage where Śaṇḍilya mistakes Sāṃkhya for Buddhist theories, he mentions 8 prakṛtis, 16 vikāras, ātman, 5 winds,

7. I, 4. See C. H. Tawney's Translation of Somadeva's Kathāsaritsāgara, now edited by N. M. Penzer. Vol. I, 1924, p. 37 f. Also Kathas 45, 78 f.:

upadekṣyāmi te yogam
annyadehapraveśakam,

.....
yuktim dehāntarāveśe.....

8. To Ved. Sūtra II, 1, 8. Sacred Books of the East, Vol. 48 p. 420.

3 guṇas, manas, saṃcara, and pratisaṃcara. The two last terms do not occur in the Sāṃkhyakārikā, but only in the Tattvasamāsa, which is not considered to be an old text, though its date is quite uncertain.

Nor is there any other quotation or reference in the play which could give us a clue for its date.⁹

Nothing definite can be said about the age of the work, though its author seems to be known. For one Bodhāyana Kavi is given as the name of the poet in two of the MSS., including the commentary, and I see no reason to doubt that this is the name of the poet, though in the prologue neither the author's name nor the title of the play is mentioned. This latter feature is shared by the Bhagavadajjukīya with the thirteen dramas published as works of Bhāsa in the Trivandrum Sanskrit Series. Those scholars who agree with the Mahāmahopādhyāya Gaṇapati Śāstrī in ascribing these plays to Bhāsa, are of opinion that the practice of mentioning the poet and the title of the play in the prologue only came into vogue after Bhāsa's time, *i. e.*, before the time of our present recension of the Bharata-Nāṭyaśāstra, in which the rule that the poet's name

9. The rule for begging, quoted on p. 26, nyastamusale vyamgāre sarvabhuktajane kāle is very similar in wording to Mahābhārata XII, 9, 21; XII, 279. 9, and Mārkaṇḍeya-Purāṇa 41, 6. The Dharmaśāstras (Baudhāyana-Dharmas. II, 11, 22; Vasiṣṭha X, 8; and Manu VI, 56) have sannamusale for nyastamusale.

should be announced is already given.¹⁰ On the other hand, Mr. A. Krishna Pisharoti¹¹ thinks that "these dramas had to remain anonymous, since none of them was an independent work of any particular author", they being mere adaptations and compilations. Our Bhagavadajjukīya, too, is said to be a "compilation" and, therefore, anonymous.¹² But I really cannot see any meaning in calling this short and simple Prahāsana a "compilation". A compilation is a literary work composed of materials culled from different works and authors, like the Purāṇas or the Hanumannāṭaka. Where are the materials from which this short play should have been culled? Every one of the thirteen "Bhāsa plays", as well as the Bhagavadajjukīya, has the mark of originality. It is simply absurd to call plays like Swapnavāsavadatta or Avimāraka "compilations." "Adaptations" also cannot be said to have no particular author. "Macbeth" and "Julius Caesar" remains works of Shakespeare, even when they are adapted for the stage. Even where a well-known theme is treated, as in Pañcarātra or Bālarita or in the two Rāma plays, we always find some original idea which presupposes an original poet, and not a compiler. But the other theory also, that the dramas in which author's name and title of play are not mentioned

10. See T. Ganapati Sastri, *Bhāsa's Plays, a Critical Study*, Trivandrum, 1924, p. 71; and A. B. Keith, *The Sanskrit Drama*, Oxford 1924, pp. 111, 341.

11. *Bhāsa's Works, a Criticism*, Trivandrum 1925, p. 73, see also p. 5 ff.

12. Pisharoti, *l. c.*, p. 40, Note.

in the prologue must be anterior to Bharata or at least to our present Bharata-Nāṭyaśāstra, is not very satisfactory. The explanation involves, as Dr. V. S. Sukthankar¹³ has said, "an unsupported and unproved, though plausible, assumption". It is not even plausible in the case of the Bhagavadajjukīya which does not seem to be older than Kālidāsa, and still less in the case of the Traivikrama,¹⁴ in which the same omission occurs. The mention of the names of author and play in the classical and later dramas takes the plays of our play-bills. Possibly there may have been some other means of announcing the programme of a performance, which made this mention in the prologue unnecessary. But I do not wish to add another unproved theory to the two already in existence. Let us hope, that some new discovery or a better acquaintance with the hitherto unpublished Malayālam works on dramaturgy may throw some light on this question.

There is another remarkable difference from the Nāṭyaśāstra, as known to us, in the prologue of the Bhagavadajjukīya. Instead of mentioning the name of the author and play, the Sūtradhāra only says that after thinking about it, he has decided to produce a Prahasana, for among the ten kinds of dramatic works the Prahasana is the best. The list of ten Rūpakas, in all our Nāṭyaśāstras, includes the Nāṭaka and Prakaraṇa, while our

¹³. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, N. S. Vol. I, 1925, p. 127.

¹⁴. Published by K. R. Pisharoti in Shamaia, April 1924.

author speaks of ten kinds of plays *sprung from* Nāṭaka and Prakaraṇa, and mentions, besides ihāmrga and the other kinds of Rūpakas found also in the usual lists, *vara* (vāra) as the first and *sallāpa* (sallāpa) as the seventh. *Sallāpa* (Sallāpa) i. e., *Samlāpaka* (Samlāpaka) or "discourse", appears as a type of drama elsewhere, but *vara* (vāra) seems to be otherwise quite unknown.

Thus it will be seen, that many a new problem is raised by the publication of this new dramatic work. Every new problem, however, is only an incitement for further search and investigation. I have great hopes that my young friend will continue to search among the manuscript treasures at his disposal, and will find materials that may in time lead to the solution of problems which are as yet unsolved.

Prague, Czechoslovakia, }
October 1925.

M. Winternitz

INTRODUCTION

1. **The Manuscripts.** In the summer of 1924, I was engaged for some time in the work of classifying and arranging the large collection of Sanskrit and Malayālam MSS.¹ belonging to the Pāliyam family of Jayantamaṅgalam, Cochin State. In the course of my search, I discovered two MSS., containing a number of Sanskrit Dramas. One of them is much worn out and damaged, while the other is in good condition. This latter is found to contain, besides other things, a complete text, with commentary, of a Prahāsana by name Bhagavadajjukīyam. It is written in the modern Malayālam script, and is in appearance not more than two centuries old. There are 93 folios in it, each 9·5 inches in length with 8 lines of about 45 syllables in each. The text is very short, and is complete in the first fifteen folios. The next fifty-one folios contain the commentary. The text and the commentary have been marked by me in the foot-notes as A and C respectively.

1. There are now in this collection more than twelve hundred MSS. containing not less than fifteen hundred works. The oldest MS., so far as I have been able to see, dates back to 770 M. E. (1595 A. D.). A descriptive, but incomplete, catalogue of the MSS., then in the Pāliyam family, prepared in the year 929 M. E., and now preserved in our Library, evidently throws some light on the history of our MSS. Of the hundred and seventy MSS. described in the above list, one is the text of Bhagavadajjukīyam, with its commentary, marked in this edition as A and C respectively.

The other MS. contains the texts of four dramas, viz., *Dhanañjaya*, *Cūḍamāṇi*, *Pratimā* and *Abhiśeka*. To the end of this is also found attached, in eleven leaves of a somewhat smaller size, an incomplete text of *Bhagavadajjukīyam*. The script used in this fragment is an old form of Malayālam script, which appears to be about three to four centuries old. The leaves are thirteen inches in length with nine to eleven lines on each side. The text, however, ends abruptly at the beginning of the last folio. I have referred to this as MS. B.

Two more MSS. of the same play, that have been used by me for the present edition, are those procured from the Government MSS. Library, Cochin State. They are referred to as D and E. MS. F is a Nāgarī transcript of the *Prahasana*, belonging to the Bhandarker Oriental Research Institute, Poona, and purchased for the Institute from Mr. V. Venkatarām Śarmā Śāstrī of Travancore. While D and E are much worn out and damaged, the transcript F is found to contain many copyist's errors².

2. Just when my work was about to be sent to the press, I came across a copy of the March and June (1924) issue of the *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, in which has been published a text of *Bhagavadajjukīyam* edited by Prof. A. Banerji Sastri, M. A., Ph. D. (Oxon). This text is based on two transcripts, one made by Mr. Venkatarām Sarma Sastri, and the other copied by the editor himself from an old mutilated Bengali MS. But it is not altogether free from errors, especially in the Prakrit portion of the dialogues. I have been able to note down in my foot-notes the important variations of this edition, marked O, which, as will be observed, agrees with the transcript F in most cases, and seems to be only another copy of the latter.

2. The Edition. All MSS. except A are found to differ from C in many of their readings. B, though it contains certain errors and omissions, agrees in most cases with the readings of F. MSS. D and E are more related to each other than the other ones, and while they sometimes agree with B and F, at other times they agree with A and C. Hence we have in A and C, in B and F, and in D and E three distinct groups of MSS. This edition is, however, based chiefly on the first group of MSS.; and for this reason: that they are more complete and more free from errors than the other two sets. Nevertheless, wherever it was found necessary, I have given the preference to the readings of either of the two other groups.

3. The Plot. A Hindu *Parivrājaka* comes discussing with his disciple Śāṇḍilya, who was formerly a Buddhist Śramaṇaka, on topics relating to Yoga. In a neighbouring garden, which they meanwhile enter, is seen Vasantasenā, a young courtesan, with her two companions eagerly awaiting the arrival of her lover. Śāṇḍilya, at the first sight, becomes enchanted with her beauty, but finds that the next moment she is bitten by a serpent, and falls down dead. The *Parivrājaka* takes this opportunity to impress his disciple by showing him the power of Yoga; and he enters the dead body of the courtesan, when all at once she gets up and begins to speak like the former. The mother and the lover of the girl, who arrive there, take her for mad and make a vain attempt to cure her. In the meanwhile, the messenger of Yama, finding that a mistake has been made, descends to restore the soul of

Vasantasenā. But seeing her already alive, he lets her soul enter the lifeless body of the Parivrājaka. Now, the latter too gets up and begins to speak like the courtesan, which takes all by great surprise. In the end, the messenger of Yama again appears and helps the souls once more to return to their respective bodies, and so the comedy ends.³

4. **Comparison with Mattavilāsa.** Bhagavadajjukīyam is a comic play like Mattavilāsa of Mahendravikrama Varman. In the latter we have the story of a drunken Kāpālīka who falls out with a hypocritical Śākyabhikṣu, and openly makes fun of him, suspecting him to have stolen his alms-bowl, which has been really carried away by a dog. The Śākyabhikṣu is here represented as leading a very loose and luxurious life, quite opposed to all Buddhist principles. In Bhagavadajjukīyam, Śāṇḍilya, who was formerly a Śākyaśramaṇaka, is represented as a gluttonous buffoon, at times too unrestrained, which is obviously intended to make fun of the Buddhists who were opposed to the Hindu faith. Such a representation of Buddhist life necessarily shows that at the time when these plays were written Buddhism was on its decline in India. In both the Prahāsanas we also find very similar passages regarding

3. The Parivrājaka is often addressed as Bhagavān and the courtesan as Ajjukā. Seeing his Guru conversing like the Ajjukā, Śāṇḍilya in one place humorously remarks: "You are now neither the Bhagavān nor the Ajjukā but have become 'Bhagavadajjukam'". Hence perhaps the title of the book: "*Bhagavadajjukīyam*" or "*Bhagavadajjukam*".

the famous Pañcaśīlas of the Bhikkhus. In spite, however, of these apparent similarities, it will be observed that the state of the Buddhist society portrayed in Bhagavadajjukīyam is by far less corrupt than the one that has been depicted in Mattavilāsa. This is apparently due to the fact that, at the time when the former was written, Buddhism was not yet so very unpopular in India. We know that at the time of Mahendravikrama Varman, i. e., about the beginning of the 7th century A. D., Buddhism was rapidly declining in the South.

5. **The Technique Examined.** In points of technique, Bhagavadajjukīyam appears to be similar to the plays ascribed to Bhāsa, edited by the Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstrī, Trivandrum. Like the Bhāsa plays, our Prahāsana omits to mention the names of the author and of the work in its prologue. It also allows the introduction of such scenes on the stage as are not usually allowed in the classical dramas. Thus the death of Vasantasenā, the young courtesan in Bhagavadajjukīyam, who dies after the bite of a serpent, is represented on the stage very dramatically. Feeling the rapid effect of the poison in her body, the young girl cries out to her female companion in a fit of despair: "My body is as if sinking down, my sight is as if whirling upwards, my mind is as if becoming confounded, my whole life looks as if it is departing; I wish to lie down". Then she faints and passes away in a moment. Her dead body is here allowed

to be kept lying on the open stage for a long time, until, at last, she is restored to life.⁴

6. The merits of the Play. Of the few Prahasanas in Sanskrit that have been published so far Bhagavadajjukīyam is one of the best. It is called *Prahasana-ratnam*—"The gem among Prahasanas". The play abounds throughout in a wealth of wit and humour. The language is quite clear and simple, and the ideas are refined and expressed beautifully. The characters are very typical; and in presenting them on the stage the author has shown an admirable dramatic skill. It is on the whole clear that, though his name has not been given to us, the author of Bhagavadajjukīyam must rank among the great poets.

7. Its Importance for the History of the Kerala Stage. Bhagavadajjukīyam is, besides, important for the light it throws on the history of the Kerala stage. For many centuries till quite recently this Prahasana was in use for the purpose of a flourishing stage in Kerala. That most of the plays ascribed to Bhāsa were once popular on the Kerala stage has been proved after the discovery of the two works connected with acting in Kerala, by name *Āṭṭa-prakāra* and *Krama-dīpikā*⁵. A

4. A similar scene occurs also in Harṣa's *Nāgānanda*, where Jimūtavāhana, who dies on the stage, is restored to life in the course of the play by the goddess Gauri.

5. Discovered by A. Krishna Pisharoti: *The Bulletin of the School of Oriental Studies, London Inst., Vol. III, Part I, page 112.*

similar work called *Kūṭi-āṭṭakrama* 6 has just now been discovered by me among the MSS. collection of the Pāliyam family, which contains a short account of the methods to be followed in acting certain dramas, including Bhagavadajjukīya, Mattavilāsa, Nāgānanda, Dhanañjaya and Kalyāṇa-saugandhika. This work is written in the old *Tamil-Malayalam* style; and its archaic expressions sufficiently prove that the work was written not later than the 12th century A. D., by which time Malayalam had begun to separate itself from old Tamil stock. This does not necessarily mean, that Bhagavadajjukīyam is not an earlier work than the one mentioned above. In all probability our play was in use on the Kerala stage centuries before books on the method of acting the dramas were written. That even till quite recently this Prahasana was being used as a stage play is evident from what the commentator writes at the close of his commentary, viz.,

"tad api kṛṣāṣayāvaśakuṣīlavamātrahitā

yadi tu bhaviṣyatiyam iyatā saphalaiva kṛtiḥ."

"Yet, if this work proves to be of use, at least to the unlearned Kuṣīlavas (actors), to that extent I shall consider it a success."

6. This is a very short piece of work complete in five folios, according to which three days are to be set apart for staging one drama (or part of it in the case of long ones, *Nāgānanda* for instance). *Kūṭi-āṭṭam* literally means combined acting, when more characters than one appear and dance or act on the stage. *Kūṭi-āṭṭakrama* explains the part which each of the actors has to stage, the signs and gestures employed, with the corresponding movements of hands and feet.

8. **The Kerala Stage, its History.** In this connection, it may be interesting to know something about the history of the Kerala stage itself. For many centuries our stage has been conducted by an ancient class of actors called the Chākkyars.⁷ Even to-day, on occasions of festivals in temples in Kerala, these people are invited to stage Sanskrit dramas, or to narrate *Prabandhams*, when people of all the higher castes assemble to witness the performance. The Chākkyars are said to be the descendants of the Sūtas (bards), who migrated to Kerala in very ancient times. It is believed that they came over to this country with the early Perumāls (monarchs) of Kerala as their bards. Their customs, manners, and inheritance are even now very much similar to those of the Kṣatriyas of Malabar. They have been reputed for their learning in Sanskrit, as also their mastery, and skilful exhibition on the stage, of the appropriate gestures. Even now they retain their ancient reputation, which commands respect from the public who take the keenest interest in this particular form of acting.

By the 10th century A. D., when Kulaśekhara Varman, the second of the last Perumāls of

7. "The word Chākkyar is said to be a corrupt form of Ślāghya-Vākkukār (those gifted with excellence in words) or Ślāghya-Kulakkār (men of respectability)". L. K. Anantakrishna Ayyar, *The Cochin Tribes & Castes* Vol. II, page 128.

8. See A. Ramanatha Ayyar, *The Three Kerala-Kulaśekharas: The summaries of Papers submitted to the Third All-India Oriental Conference, Madras, 1924*, p. 109,

Kerala, came to the throne, the Kerala stage entered on a fresh period in its history. Himself a brilliant scholar and a dramatist, Kulaśekhara Varman took a very active interest in reforming the theatre of his country. He improved the mode of acting, introduced novelties in the costume, determined the use of paints for each cast of character, and effected various other innovations which made the stage more and more attractive to the public. He wrote two plays, viz., *Tapatīsam-varaṇa* and *Subhadrādhanañjaya* (Trivandrum Sanskrit Series Nos. 11 and 13) which are said to have been enacted by the Chākkyars under his personal supervision. These plays are staged even now very successfully. It was, probably, during this period of reformation that the works connected with the acting of dramas in Kerala were first written⁹.

9. **The Author of the play.** We have found that Bhagavadajjukīyam omits to mention the name of its author in the prologue. Hence, it may come all the more as a surprise that two of the MSS., including the commentary, give the name of one Bodhāyana Kavi as the author of the play. MS. A mentions his name in a separate verse added in its colophon (as given in my last foot-note to the text). In MS. C, the

9. Mr. A. Krishna Pisharoti, *Bhāsa's Works, a Criticism*, p. 38, seems to assert that these works on dramaturgy were prepared by King Kulasekhara Varman, in the 6th century A. D.

commentator opens the commentary with the following verse:—

“Bodhāyana kavi racite
vikhyāte Bhagavadajjukābhihite,
abhineye'tigabhīre
viśadān adhunā karomi gūḍhārthan”.

“I now expound the hidden meanings contained in the famous work written by Bodhāyana Kavi called Bhagavadajjuka, which is too inscrutable to be otherwise represented dramatically.”

This, so far as it goes, is very important to show that, during the time of the commentator, one Bodhāyana Kavi was popularly known to be the author of our Prahāsana. This Bodhāyana Kavi has, of course, nothing to do with the author of the Sūtras of the Baudhāyana School. My revered teacher, Professor Dr. M. Winternitz kindly informs me that there is a Bodhāyana often quoted by Rāmānuja as “Vṛttikāra”, who wrote a commentary on Bādarāyaṇa. Possibly, our commentator had this philosopher Bodhāyana in mind when he was about to write what he himself calls the *Gūḍhartha* (Gūḍhārtha), the hidden meaning, of the Prahāsana; and, in fact, all his attempts have been to ascribe a philosophic meaning to everything that is in the comedy. But, that the Bodhāyana Kavi should be the same as the “Vṛttikāra” (who by the way is older than Śāṅkarācārya) on Bādarāyaṇa's Sūtras, seems to me rather doubtful. It, however, would appear, if the commentator is right in ascribing the authorship to one Bodhāyana, that he was a man from the South. His very name

Bodhāyana Kavi would point to his being a Southern, for the Baudhāyana School is a southern school.

It may be observed, in passing, that our play also reveals its orthodox origin, since it seeks to make converts of the *unbelievers* to the fold of Brāhmanism. In his paper on “Bhāsa” (Calcutta Review, Dec. 1924), Dr. Winternitz has pointed out that the author of the plays ascribed to Bhāsa must have been a strictly orthodox follower of Brāhmanism. We know that like Bhagavadajjukīyam, most of these anonymous plays were in use, for many centuries till quite recently, as stage plays in Kerala. And, as some scholars believe, whether these plays are truly the works of some Kerala poets or not, there can hardly be any doubt that no other part of India has used them as luxuriantly as Kerala has done for the last one millennium and more.

10. The time of the Play. As regards its time, the internal evidence of the play points to an age of religious transition, when Buddhism was on its decline in India giving place to the rapidly reviving Brāhmanism. From the state of things described in Bhagavadajjukīyam, one finds, however, that at the time of its composition, the condition of the Buddhist society was not so corrupt as it was at the time of Mattavilāsa. This, as well as the lucid expositions in certain places of the Yogic and Vedāntic doctrines, evidently show that the play must have been written not later than the time of Mattavilāsa. Besides, its

close similarity in points of technique, etc., to the plays ascribed to Bhāsa suggests even a still earlier date.

Pandit A. Krishna Pisharoti of Trivandrum, in his paper "Bhāsa's Works, a Criticism," page 40, *Note*, refers to Bhagavadajjukīyam as a "compilation", and thus accounts for its anonymity. He says: "The Buddhist and Vendāntic theories show that it (Bhagavadajjukīyam) too was compiled during the same period as these dramas", that is, the period between the 7th and the 10th centuries A. D., to which he ascribes the "compilations" of the plays ascribed to Bhāsa. The Buddhist theories of the non-existence of the Soul, and the Yogic and Vedāntic doctrines discussed in our Prahāsana, had been expounded long before the 7th century A. D., and this is, in my opinion, no proof of the later origin of the play. I cannot also see how this simple Prahāsana can be called a "compilation". That, because a play has been handed down anonymously and has been used for some time for the stage, it should be called a "compilation", seems to me rather ludicrous. Bhagavadajjukīyam shares in no way better than the plays ascribed to Bhāsa. Mr. Pisharoti's conclusion, as regards the Bhāsa problem, has, therefore, to be modified to a considerable extent before anything can be considered for its acceptance.

11. The Commentary. The Commentary published in this edition contains, in the author's own words, an exposition of the *gudhārtha* (gūdhārtha) of the Prahāsana. Though his name is not

known to us, we can conclude that he is a disciple of the great Nambūdiri scholar, Nārāyaṇa Bhaṭṭa of Meppattūr, from what he writes as a preamble to a verse written by his Guru and quoted by him in the commentary (see page 41), viz.,—"yathoktam asmādgurubhir Gurumarutpurādhiśwarastutau." The Gurumarutpurādhiśwara referred to here is the deity of the famous Guruvāyūr temple in Malabar, on whom Nārāyaṇa Bhaṭṭa wrote a book of hymns called Nārāyaṇīya, about the year 1590 A. D. (Trivandrum Sanskrit Series No. 18). This commentary, therefore, must have been written by a pupil of Nārāyaṇa Bhaṭṭa not later than the beginning of the 17th century. His orthodox way of explaining things suggests that the commentator, too, was a Brāhman belonging to the Nambūdiri community.¹⁰

12. The way of writing Prakrit. Before concluding, I owe perhaps a word of explanation with regards the peculiar way of writing Prakrit in the Malabar MSS. While, for instance, the Prākṛit form of ārya is usually written as *ayya* or *ajja*, our MSS. mostly write *a^oa*, with a circle in the middle. They similarly write *e^ova*, *e^oka*, *a^othi*, *pa^ota*, etc., with a circle, which obviously indicates that the letter that immediately follows

¹⁰. An exhaustive commentary by name Bhāvārthadīpikā on Uttarāmacarita, so far unpublished, written by this same disciple and referred to by him in a verse at the close of the commentary to this Prahāsana, is found in our library. Another work Vṛttalakṣaṇa, written by 'a disciple' of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, has also been found here.

it is to be reduplicated. But can this rule be applied in case the circle precedes a vowel, as for instance *aoa*? Applying strictly the method of the MSS., I have printed *aoa*, *aoena* (*a^oena*), *ao^o*, etc., after having reduplicated the *a*, *e*, and *o*, in each of the respective cases. If, on the other hand, they were meant for *ayya*, *ayyena* (*ayyena*), *ayyo*, the scribes would have clearly written *aoya*, *aoyena* (*a^oyena*), *aoyo*; but this they, evidently, do not. Then, what sound is actually indicated by a circle before a vowel? Pischel suggests (Grammatik der Prakrit-Sprachen, Grundriss, 8—§ 284) that the small circle in *aoa* “either leaves you the choice between the pronunciation *jj* and *yy* or may express a middle sound between both phonetic groups”. *aoa*, however, can never be meant for *ajja*;—much less for *ama* (*ama*), as Dr. Banerjee has printed¹¹. My revered teacher, Pūjanīya Vidhusekhara Bhaṭṭācārya of Śāntiniketan, kindly writes to me that the reason why the Southern scribes did not write the word clearly “leads one to think that the sound might be meant by them to have been one between that of *jj* and *yy*, as Pischel observes”. If the circle in *aoa* stands merely for the simple *a*, it has, in his opinion, no meaning. “The reason is that a double *a* is nothing but a long *a*, i. e., *ā*; that *ā* with the preceding *a* becomes *ā* according to *sandhi*”. “It seems to me, therefore,” he writes, “that the sound represents double of what we know by *yasruti* (*yaśruti*) of Prākṛit grammars, and that in the South this might have been implied by the

11. Journal of the Bihar and Orissa Research Society. Patna—Vol. X., Parts 1 & 2.

symbols of *a*, etc., as the case might be”. *yasruti* (*yaśruti*) means a sound which is not actually the sound of *y*, but one like it when it is pronounced with a light effort (*laghu-prayatna*). Professor Winternitz kindly writes to me that he is almost sure that the circle in *aoa* was meant for doubling the *laghu-prayatnatara-yakara* (*yakāra*), and suggests that “the circle in *aoa* does not mean doubling the following vowel, but doubling that sound which was to be pronounced before the vowel, (though not written)”¹². At any rate, it may be useful if my spelling would give rise to contradiction, for the question is not without interest both palæographically and phonetically.

13. **Conclusion.** I take this opportunity to record my sincere thanks to my revered teacher, Professor M. Winternitz, Ph. D., of the German University of Prague, without whose kind help and encouragement I could not have finished this work so soon. I am also grateful to him for having read this introduction in its manuscript form, and kindly written for this book a very valuable preface. I owe, besides, a debt of gratitude to Śrīmad Śābdikatilaka Ayyā Śāstrigal of Jayantamaṅgalam, and to Dr. V. G. Paranjpe of the Fergusson College, Poona, for their kind and

12. The Professor writes: “The Prakrit Grammarians expressly state that, in place of an omitted consonant, a very weakly articulated *ya* (*laghu-prayatnatara-yakara*) was to be pronounced, and therefore, was not expressed in writing (except in Jaina MSS., though not always).—Cf. R. Pischel, Grammatik der Prakrit-Sprachen, § 187. Woolner, Introduction to Prakrit, page 12. Hemacandra, I, 180. Caṇḍa 3. 35”.

valuable help in preparing this edition. For the adoption of the readings, etc., however, I hold myself responsible.

In conclusion, I must also express my humble gratitude to my uncle, the present Valia Achan of the Paliyam family, for having readily permitted me to publish this book from the Paliyam MSS. Library.

Jayantamangalam,
Chingam 1101.
August 1925.

P. ANUJAN ACHAN

Additions and Corrections. *

Page 11 line 1 — read	सन्धः	for	संविन्धः
„ 17 „ 13 — „	एवंभूत	„	एवं भूत
„ 24 „ 15 — „	प्रति कुप्य	„	प्रतिकुप्य
„ 37 „ 13 — „	याद्विर्वचनम्	„	याद्विर्वचनम् ।
„ 38 „ 18 — „	शङ्कनीय,	„	शङ्कनीयम् ।
„ 38 „ 19 — „	द्वचनस्य ।	„	द्वचनस्य
„ 38 „ 20 — „	विरक्तः परि	„	विरक्तः । परि
„ 40 last line — „	Prakrit, by Wooner;	for	Prakrit,
„ 41 line 21 — „	श्रुतेः	for	श्रुते
„ 46 „ 4 — Ms. A reads काळणादो, B omits it, while others have कारणादो. It must, therefore, be read as कारणादो instead of काळणादो.			
„ 48 line 4 — read	तपःसारं	for	तपः सारं
„ 52 foot-note 51 — omit O.			
„ 54 line 16 — read	पाताळं	for	पातळं
„ 55 „ 11 — „	एवंभूतो	„	एवं भूतो
„ 58 „ 8 — „	एवंप्रभावां	„	एवं प्रभावो
„ 62 „ 4 — „	भोः,	„	भो ।
„ 69 „ 9 — The word कूरसअड may also be read as कूर सअड, (in the chaya: कूर सकट) meaning “thou cruel one ! thou vile one !” सकट is an adj. meaning “bad, vile”. (See Monier Williams, dictionary.)			
„ iv „ 21 — the Yogin's	„	Yogin's	
„ vii „ 20 — remain	„	remains	
„ viii „ 11 — place	„	plays	

* The Editor feels sincerely sorry that even in spite of his efforts these mistakes have crept in.

भगवदज्जुकीयम्

हरिः श्री गणपतये नमः
अविघ्नमस्तु ।

(नान्द्वन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

त्वां पातु लक्षणाढ्य-

ससुरवरसु ? कुटेन्द्रचारुमणिघृष्टः ।

रावणनमिताङ्गुष्ठो

रुद्रस्य सदार्चितः २ पादः ॥ १ ॥

बोधायनकविरचिते

विख्याते भगवदञ्जुकाभिहिते ।

अभिनेयेऽतिगभीरे

विशदानधुना करोमि गूढार्थान् ॥

तत्र तावदष्टपदीरूपां सुरवरमुकुटशब्दाभिव्यञ्जितचन्द्रा-
भिधेयामाशीर्वचनात्मिकां नान्दीं करोति, त्वामिलादिना । रु-
द्रस्य पादस्त्वां पातु इति सम्बन्धः । रुद्रस्य परमेश्वरस्य पादः
अभिमतफलसम्पादनप्रवीणोवयवः । त्वामर्थात् सभापतिं, जाता-

1. Mss. FO read 'मकुटेन्द्र' for 'मुकुटेन्द्र'.

2. ADFO read सदार्चितः; and BE सदार्चितः.

वेकवचनं वा समाजिकानित्यर्थः । यथैवैकस्य चक्षुरादीनि क-
स्मिन्नप्यभिलषिते वस्तुन्यभिनिविशेरन, तथैव रङ्गस्थितानां स-
र्वेषामपीति प्रयोक्ष्यमाणे वस्तुनि सावधानताप्रकाशनमेकवच-
नप्रयोगस्याशयः । कद्विहः पाद इत्यत्राह लक्षणाख्य इति ।
सामुद्रिकाद्युक्तचक्रमत्स्यादिरेखाविशेषलाञ्छित इत्यर्थः । इतराव-
यवेभ्योप्यतिरेकं कथयति सुरवरेति । सुरवराणां बलमथनादीनां
मुकुटेन्द्रचारुमणिना मुकुटप्रत्युपेनेन्द्रचारुमणिना इन्द्रनीलसंज्ञक-
दिव्यरत्नेन घृष्टः संस्पृष्टः । अनेन स्फटिकमणिनिर्मले भगवत्पादे
सुरवराणां सततनमनान्तन्मौलिरत्नमतिकुलनजनितः परमाग्योद-
यः कथ्यते । परिपन्थिगर्वोपशमनेन रक्षासामर्थ्यमप्युपपादयति
रावणेति । स्थनिवासपर्वतोद्धारके रावणे विषये नमितोऽवकृ-
तोऽवाकप्रेरितोङ्गुष्ठो येन सः नमितरावणोङ्गुष्ठो यस्येति वा आ-
हिताग्न्यादित्वाग्निष्ठायाः परनिपातः । अर्चितः पूजितः सकललो-
कैरपीति शेषः । सद्भिरार्चितस्सम्यक्पूजित इति वा । अत्र पा-
दशब्दस्याङ्घ्रिरूपेण नियमनेऽपि वक्त्रादिवौशेष्यवशाद्देहादिप्र-
पञ्चनिर्विण्णस्य मुक्तिमार्गापरिज्ञानकातरस्य शाण्डिल्यस्य ब्रह्मत-
त्त्वोपदेष्टा प्रबन्धनेता यतिप्रवरः प्रतीयते । पःतु भवपरिभवम-
पाकरोतु । लक्षयति युक्त्या बोधयति तत्त्वमिति लक्षणशब्देन वे-
दान्तशास्त्रमभिधीयते तेन युक्त इत्यर्थः । वेदान्तशास्त्रनिपुण इति
यावत् । अस्मिन् पक्षे “आत्मज्ञानी यतिर्यस्मिन्नास्ते तत्र
सुरासुराः, स्थावराणि च भूतानि प्रणमन्ति सदैव हि” इति
प्रसिद्धेः सुरवराणां यतिनिवासप्रावण्यमात्रेण किरीटघटितेन्द्रनी-
लमणिघृष्टत्वमुपचर्यते । रावयति दुःखयति जन्तूनि रावणः
संसारः । तस्मिन्निषयेङ्गुष्ठनमनं नाम तन्निरसनम् । संसरण-

इदमस्मदीयं गृहं, यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) विदूषक !
विदूषक !

(प्रविश्य)

विदूषकः — (क) अ३अ ३ ! अआह्नि ।

सूत्रधारः — विजनं तावत्, यावत्ते प्रियमाख्यास्यामि ।

विदूषकः — (ख) अ३अ ! तह । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इदं वि-
अणम् । पिअं दाव अ३ओ आचक्खदु ।

दुःखेन रोदनादुद्गः शाण्डिल्यः । वर्तमानकप्रत्यययोगान् कर्तरि
षष्ठी । अर्चितः पूजितः मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । याव-
ता योगात् प्रविशामीति भविष्यदर्थे लट् ।

प्रविश्येति, आहेति शेषः । आर्य अयमस्मि । नियोग-
वचनाकांक्षी तिष्ठामीत्यर्थः । विजनं तावदिति । एतत्स्थानं किमु
विजनमिति काका प्रश्नः । तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे अवधा-
रणे वा । विजन एव हि प्रियाख्यानं युक्तमिति भावः । याव-
दिति यद्यर्थे । आर्य तथा । निरीक्ष्यावधारयिष्यामीत्यर्थः । आ-
र्य इदं विजनं, स्थानमिति शेषः । प्रियं तावदार्य आचष्टाम् अ-
नेन शाण्डिल्यस्य ब्रह्मस्वरूपोपदेशाय भगवतो विविक्तदेशप्राप्तिः
शाण्डिल्यस्य तद्ग्रहणोद्यमश्च सूच्यते ।

(क) आर्य! अयमस्मि ॥

(ख) आर्य! तथा । इदं विजनम् । प्रियं तावदार्य आचष्टाम् ।

3. The first member of a double syllable is generally denoted by a circle in all Malabar Mss. Thus, our Mss. write अ०अ for अ३अ, ए०क for एकक, प०त for पत्त, अ०एण for अ३एण, णि०गद for णिमगद etc.

सूत्रधारः — श्रूयताम् * । अद्यास्मि बहिर्नगरादागच्छता-
नेकासिद्धादेशजनितप्रत्ययेन लक्षणिना ब्राह्मणेनाहमादि-
ष्टः — अद्य सप्तमेहनि राजकुले तव प्रेक्षा भविष्यति ।
ततस्त्वत्प्रयोगपरितुष्टेन राज्ञा दत्तां महर्तां श्रियमवाप्स्य-
सीति । तस्य ब्राह्मणस्यामिथ्यादेशितया जनितोत्साहः
सङ्गीतकं करिष्यामि ।

विदूषकः — (क) कदमं दाणि अएण णाडअं णाडीअदि ।

सूत्रधारः — अत्रैव मे चिन्ता । अथ तु नाटकप्रकरणोद्भवा-
सु वारेहामृगडिमसमवकारव्यायोगभाणसल्लापवीथ्युत्स-

बहिर्नगरात् नगरबहिर्भागात् देशान्तरादित्यर्थः । अने-
नाप्तमत्वं प्रतिपादितम् । न तु वैदोशिकत्वमाप्तत्वप्रयोजक-
मित्याह अनेकेति । अनेकेषां सिद्धानामनगतायैवेदिनामादेशे-
नोपदेशेन जनितः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तेन । अनेनाप्रतिपत्त्यन्य-
थाप्रतिपत्त्यादयो व्युदस्यन्ते । लक्षणिना लक्षणवेदिना दैवज्ञेने-
त्यर्थः । प्रेक्षयत इति प्रेक्षा नृत्तम् । अमिथ्यादेशिकतया यथा
र्थोपदेष्टृत्वेन जनितोत्साह उत्पादिताभिरुचिः सङ्गीतकं तालगी-
तादिमेलनम् । तदुक्तम् — “नृत्तं गीतं च वाद्यं च त्रयं
सङ्गीतमुच्यते” ।

कृतमदिदानीमार्येण नाटकं नाट्यते । अनेन मोक्षोपाय-
गवेषणं सूच्यते । अत्रैवेति नाटकविशेष एवेत्यर्थः । अनेनाधि-

(क) कृतमदिदानीमार्येण नाटकं नाट्यते ।

4. Mss. DEFO begin the sentence with श्रूयतां; Mss. ABC
omit it.

ष्टिकाङ्कप्रहसनादिषु^५ दशजातिषु नाट्यरसेषु हास्यमेव
प्रधानमिति पश्यामि । तस्मात् प्रहसनमेव प्रयोक्ष्यामि ।

विदूषकः — (क) अ३अ ! अहं हस्सो त्रि पहसणं^६ ण
आणे ।

सूत्रधारः — तेन तु शिक्षतु^७ भवान् । न शक्यमाशिक्षितेन
किञ्चिदपि ज्ञातुम् ।

विदूषकः — (ख) तेण हि अ३ओ एव्व मे उपदिशतु ।

सूत्रधारः — बाढम् ।

कारितानुसारेण स्वरूपोपन्यासपरिग्रहप्रकारगवेषणं सूच्यते ।
चिन्त्यमाने पुनर्विशेषस्मृतिर्जातेत्याह, अथेति । नाटकप्रकरणो-
द्भवसु नाटकानां प्रकरणालक्षणग्रन्थाद्वरःशास्त्रादुद्भवो यासां
तासु दशजातिषु दशसु जातिषु विषये सप्तमी । नाट्यरसे-
ष्विति निर्द्धारणे । अनेन वैशेषिकादिभिः शास्त्रकारैर्दृष्टेषु मोक्षो-
पायेषु मायावादिदृष्टस्य प्राधान्यात्तत्स्वीकरणं सूच्यते । अहं
हास्योपि प्रहसनं न जाने । अनेन मायावादिमतस्वीकरणेपि
ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञानाभावेन तद्ग्रहणाभिलाषः सूच्यते । तेन हि
आर्य एव मे उपदिशतु । अनेन संन्यासिसकाशात्स्वरूपग्रह-

(क) आर्य ! अहं हास्योपि प्रहसनं न जाने ।

(ख) तेन हि आर्य एव मे उपदिशतु ।

5. A reads 'प्रहसनादिदशजातिषु without break.

6. A B read पहणं for पहसणं.

7. D E read शिक्षतां for शिक्षतु; शिक्ष

ज्ञानार्थं कृतबुद्धि- <

स्सन्मार्गेणानुगच्छ गच्छन्तम् ।

(नेपथ्ये)

शाण्डिल्य ! शाण्डिल्य !

सूत्रधारः —

(श्रुत्वा)

योगेश्वरं द्विजवृषं

शिष्य इवेमं ९ परिव्राजम् ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तौ)

॥ आमुखम् १० ॥

णसमुद्यमः सूच्यते । अत्र वक्रोक्त्या विदूषकं प्रति प्रस्तुताश्लेषितः
स्वकार्यस्य कथनादामुखम् । तदुक्तम् :—

“सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुताश्लेषि वक्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥ इति ॥

8. DFO read कृतबुद्धिस्त्वं.

9. BDEF read इव मां for इवेमं. O reads शिष्योद्यमेनं and शिष्यैवेमं.
Since the second line in the *Arya* has 27 instants, the reading
इवेमं is more correct.

10. BDFO have स्थापना for आमुखं; but none has प्रस्तावना.

(ततः प्रविशति परिव्राजकः)

परिव्राजकः— शाण्डिल्य ! शाण्डिल्य ! (पृष्ठतो विलोक्य) न
तावत् दृश्यते । सदृशमस्य तमोवृतस्य । कुतः,

देहो रोगनिधिर्जरावशगतो लीनान्तकाधिष्ठितो
यो नित्यप्रतिघातरुद्विषयस्तीरे यथा पादपः ।

तं लब्ध्वा सुकृतैरनेकगुणितैर्देहात्मना विस्मितो

मत्तो यो बलरूपयौवनगुणैर्दोषान् न तान् पश्यति ॥ ३ ॥

सदृशं उचितम् । अस्य मनुजधर्मिणः तमोवृतस्य त-
मसाज्ञानेन वृतस्य छन्नस्य उद्विक्तमोहविलसितस्येत्यर्थः । अ-
त्रोपपत्तिमुपपादयति, कुत इत्यादिना । देह इति । रोगनिधिः
रोगाणां निधिः । निधीयन्तेस्मिन्निति निधिः, अत्यन्तजुगुप्सनीय
इति भावः । ननु भैषज्यवशात्सर्वेपि रोगा निवर्तन्, ततश्च
भोगसाधनत्वादतिश्लाघ्य एवेत्यत्राह जरावशगत इति । उल्लाधि-
भूतस्यापि विषयेषु स्वच्छन्दचेष्टितं जरा निरुणद्धीत्यर्थः । ननु
रसायनादिना जराविलसितमपि निवर्ततैव इत्यत्राह, लीनान्त-
काधिष्ठित इति । लीनेनादृश्यभूतेनान्तकेनाधिष्ठितोऽध्यासितः ।
तदुक्तम् :—

“मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः ।

आहारोपि न रोचेत किमुताकार्यवेदिता ॥ इति ॥

कारिता इति । तथापि यावज्जीवमेतदायत्ता एवात्मनो भो-
गा इत्यत्राह, नित्येति । नित्यमेवोद्भूतैः प्रतिघातैराध्यात्मि-
कादिभिर्विघ्नैः रुद्धोऽनुभवितुमशक्यो विषय इन्द्रियैरनुभाव्योर्थो
यस्य सः । नित्येन सततप्रवृत्तेन प्रतिघातेन प्रवाहेण रुद्धः स-

तस्मादनपराद्धः ११ खल्वयं तपस्वी । पुनरपि समाह्वानं
करिष्ये । शाण्डिल्य ! शाण्डिल्य !

(ततः प्रविशति शाण्डिल्यः)

शाण्डिल्यः — (क) भो ! पुठमं एव अहं करडुअसेसस-
मिद्धे णिरक्खरप्पक्खित्तजीहे कण्ठप्पसत्तजण्णोववीदे व-
ह्मण्ण १२ मत्तपरितुट्ठे कुले पसूदो । तदो दुदीअं अ-

मुदखातो विषय आश्रयस्तीरं यस्य सः इति देहपादपयोः साधा-
रणं विशेषणम् । प्रतिहन्ति तीरमिति प्रतिघातशब्देन प्रवाहः
कथ्यते । एवंभूतं देहं सुकृतैः तपोभिः पूर्वेष्टानियमव्रतादिभिः
अनेकगुणितैः बहुप्रकारमुपचितैः देहात्मना शरीरव्यतिरेकेणात्म-
नोऽसत्त्वप्रातिपत्त्या विस्मितो गर्वितः । बलरूपयौवनगुणैः बला-
दीनां गुणैरतिशयैः, दोषान् रोगनिधित्वादिकान् तान् पूर्वोक्तान्
न पश्यति न जानाति । अतस्तमोवृत्तस्यास्यादर्शनं युक्तमिति
सम्बन्धः । अनपराद्ध इति च्छायेवानपगः शिष्य इति कथि-
तशिष्यधर्मातिक्रमणान्नास्य कश्चिदपराध इत्यर्थः । खलुरवधा-
रणे । अयं अनात्मन्यात्माभिमानो तपस्वी वराकः ।

अथ विभ्रष्टगुर्वनुगमनस्य शाण्डिल्यस्य प्रवेशं कथयति
ततः प्रविशतीति । भोः प्रथममेवाहं करटकशेषसमृद्धे निरक्षर-

(क) भोः ! प्रथममेवाहं करटकशेषसमृद्धे निरक्षरप्रक्षिप्तजिह्वे कण्ठप्रसक्तय-
ज्ञोपवीते ब्राह्मण्यमात्रपरितुष्टे कुले प्रसूतः । ततो द्वितीयमस्माकं गेहे अशननाशेन
बुभुक्षितः प्रातरशनलोभेन शाक्यश्रमणकं प्रव्रजितोऽस्मि । ततस्तस्मिन् दास्याः पु-

11. AC read अनपराद्धः which is incorrect. B reads अनपराधः
for अनपराद्धः.

12. All Mss. except C read बह्मणमतं, बह्मणमतं as given
in C is a more sensible reading.

ह्माणं गेहे असणणासेण बुभुक्खिदो पादरसणळोहेण स-
क्खिअसमणअं पव्वजिदोहि । तदो तहिं दासीए वुत्ता-
णं एककाळभत्तत्तणेण बुभुक्खिदो तं पि विसज्जिअ ची-
वरं छिद्दिअ पत्तं पतोळिअ छत्तमत्तं गण्हिअ णिग्गदो-
हि । तदो तिदीअं इमस्स दुट्ठाचअस्स भण्डभारग-
दभो संवुत्तो । ता अदूरगदं भअवन्तं संभावेमि १३ ।
कहिं णु खु गओ भअवो । आ ! एसो दुट्ठळिङ्गी पादरस-
णळोहेण एआई भिक्खं आहिण्डितुं पुव्वं गदोत्ति तक्के-
मि । (परिक्रम्य दृष्ट्वा) एसो खु भअवो । (उपगम्य) मरि-
सेदु मरिसेदु भअवो १४ ।

प्रक्षिप्तजिह्वे कण्ठप्रसक्तयज्ञोपवीते ब्राह्मण्यमात्रपरितुष्टे कुले प्र-
सूतः । ततो द्वितीयमस्माकं गेहे अशननाशेन बुभुक्षितः प्रात-
रशनलोभेन शाक्यश्रमणकं प्रव्रजितोऽस्मि । ततस्तस्मिन् दास्याः
पुत्राणामेककालभक्तत्वेन बुभुक्षितः तमपि विसृज्य चीवरं छि-
त्वा पात्रं प्रतोल्य छत्रमात्रं गृहीत्वा निर्गतोऽस्मि । ततस्तृतीय-
मस्य दुष्टाचार्यस्य भाण्डभारगर्दभः संवृत्तः । — अत्र नाट्य-

त्राणामेककालभक्तत्वेन बुभुक्षितस्तमपि विसृज्य चीवरं छित्वा पात्रं प्रतोल्य छत्रमा-
त्रं गृहीत्वा निर्गतोऽस्मि । ततस्तृतीयमस्य दुष्टाचार्यस्य भाण्डभारगर्दभः संवृत्तः ।
तददूरगतं भगवन्तं संभावयामि । कुत नु खलु गतो भगवान् । आ ! एष दुष्टलि-
ङ्गी प्रातरशनलोभेनैकाकी भिक्षामाहिण्डितुं पूर्वं गत इति तर्कयामि । एष खलु
भगवान् । मृत्युतां मृत्युतां भगवान् ।

13. B omits this sentence here; but inserts it after
'दोत्ति तक्केमि । It omits (परिक्रम्य दृष्ट्वा) एसो खु भअवो.

14. In D E F O portions of this passage are lost the
leaves being damaged.

स्य प्रहसनरूपत्वात् प्रथमं बाह्यतया हास्यं वस्तु योजनीयम् । इदमेव हास्यं लक्षणं यदलीकेनैव पुरतः प्रहसनेन पारमार्थिकमर्थमवधूय कथ्यत इति । प्रहसनस्य चेहाप्राकरणिकत्वादुभयप्राधान्याभावेन श्लेषविषयतासम्भवाद्मुख्यार्थबाधायभावेन लक्षणाया अप्यनुपपत्तेः पुरःस्फूर्त्या च शब्दशक्तिमूलध्वनेरपि विषयीकर्तुमशक्यत्वात् बाह्यत्वमिति । तद्वदेवेतरस्यार्थस्य पश्चात् प्रतीतेर्निगूढतयावस्थानाच्च वाच्यताव्याकोपादाभ्यन्तरत्वमित्यपि वक्तुमेव युक्तमित्यवसेयम् । तत्र बाह्योर्थः— भो इति खेदे । प्रथममेव पूर्वमेव करटकशेषसमृद्धे करटकस्य शेषेण समृद्धे । करटकमिति मरणदिनादारभ्यैकादशे दिवसे दायार्दैर्निर्वर्तनीये प्रेतकर्मणि दर्भसंस्तरन्युप्तः पिण्डः कथ्यते । तच्छेषान्नोपयोगेन जनितसकलपुष्टिमतीत्यर्थः । करडुयमिति तु प्रायोऽपभ्रंशेऽचोजित्यचः स्थाने विहितस्याचः शौरसेन्यामपि व्यत्ययेन भावात् सिद्धम् । संस्कृते त्वकार एव न पुनरुकारः । काकोपयुक्तशेषान्नेन समृद्ध इति यावत् । काकेभगण्डौ करटावित्यमरः । एकादशाहश्राद्धस्यैव वा करट इति संज्ञा स्वार्थेकः । करटैकादशाहश्राद्धयोरपि करट इति टीकासर्वस्वे । सर्वथापि प्रेतपिण्ड एवार्थः । निरक्षरप्राक्षिप्तजिह्वे अप्राक्षिप्ताक्षरा जिह्वा यस्मिन् तस्मिन्, अक्षरसंस्पर्शरहितया जिह्वयोपेत इत्यर्थः । आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः । कण्ठेति, उपनयनसंस्कारं विनैव कण्ठे प्रसक्तं निबद्धं यज्ञोपवीतं यस्मिन् तस्मिन् । ब्राह्मण्येति, ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । भावशब्दश्च प्रवृत्तिनिमित्तवचनः । अत्र तु जातिमात्रेण परितोषस्य निजकुलनिकर्षप्रतिपादनेऽनुपयोगात् प्रवृत्तिनिमित्तवाचिना ब्राह्मण्यशब्देन तत्कार्यभूतः

शब्दप्रयोगो लक्ष्यते । कार्यकारणभावः सांबन्धः । व्यक्तिगतवैशिष्ट्याभावप्रकाशनं फलम् । ब्राह्मणोसीति शब्दप्रयोगमात्रे परितुष्ट इत्यर्थः । तत इति विभक्ते पञ्चमी । द्वितीयमिति पूर्वस्मादपि निकर्षो जात इति भावः । अस्माकं गेहे गृहे । अश्रयत इत्यशनमोदनः तन्नाशने तदभावेन बुभुक्षितः क्षुधितः । प्रातरशनलोभेन प्रातःकालभोजनश्रद्धया । शाक्यश्रमणकं शाक्यानां श्रमणकम् । विश्राम्यत्वास्मिन्निति श्रमणं गृहं तदेव श्रमणकं तद्विहारभवनमित्यर्थः । प्रव्रजितोस्मि गतवानस्मि । विश्राम्यन्ति निर्वृता भवन्त्यनेनेति शाक्यत्वमपि श्रमणं तदेव श्रमणकं तत्प्रव्रजितोस्मि प्राप्तोस्मि । शिखायज्ञोपवीतादिकममुक्त्यैव श्रामणेरव्रताद्यनुष्ठानेन शाक्यत्वावाप्तिरूपामतिनिकृष्टां प्रव्रज्यां गतवानस्मीत्यर्थः । एवमुभयविधोऽप्यर्थः शाक्यश्रमणकं प्रव्रजितोस्मीत्यत्र योजनीयः । ततः तथाप्राप्त्यनन्तरम् । तस्मिन् विहारभवने शाक्यभावे च । दास्याः पुत्राणां तत्त्वयानामतिनिकृष्टानां विहारभवनाधिपतीनां पुत्रेन्यतरस्यामिति षष्ठ्या अलुक् । एककालभक्तत्वेन एकस्मिन्नेव काले भक्तमोदनो येषां ते तथोक्ताः तद्भावेन हेतौ तृतीया । बुभुक्षितः पूर्वस्मादपि क्षुधितः । तद्विहारभवनं शाक्यत्वञ्च विस्तृत्य त्यक्त्वा । चीवरं छित्वा संघाटीकाय बन्धोत्तरासङ्गसंज्ञकानि बौद्धलिङ्गभूतानि वस्त्राणि विदार्य । पात्रं प्रतोल्य भिक्षादानार्थमुपसंगृहीतानि अलाब्वादिकानि भाजनानि विभिद्य । छत्रमात्रं गृहीत्वा वर्षादिनिवारणक्षममिति । भिक्षुलिङ्गेष्वेतावन्मात्रं परिगृह्य निर्गतोस्मि परिवृत्य वीक्षणमप्यकृत्वा पलायितोस्मि । ततः तस्मादपि तृतीयं कष्टतरं जातमिति भावः । अस्य मयेदानीमाश्रितस्य, दुष्टाचार्य-

स्य ओदनदानाभावादाश्रितवच्चकस्य, भाण्डभारगर्दभः भाण्डभारमात्रलाभात् गर्दभस्थानीयः संवृत्तः परिणतः । भारो भरणभावे घञ् इति ।

आभ्यन्तरस्तु — भो इति हर्षे । प्रथममेव आदित एव । करटकशेषसमृद्धे देवपित्रर्थपरिकल्पितहविशेषोपभुक्तिपरितोषिणि वैश्वदेववलिहरणे देवपितृवयसां विहितत्वेन तच्छेषान्नोपयोगितयैव करटकशेषसमृद्धत्वमित्यवगन्तव्यम् । निरक्षरप्रक्षिप्तजिह्वे नितरामेव प्रक्षिप्ताक्षरा सततोच्चारितवेदा जिह्वा रसना यस्मिन् । क्षररहितत्वादक्षरशब्देन वेदा उच्यन्ते । वर्णात्मकत्वाच्च सकलविद्यानामक्षरा इति विद्या सा उच्यते । सकलसन्दर्भपठनवरया जिह्वोपेत इत्यर्थः । कण्ठप्रसक्तयज्ञोपवीते वैदिककर्मानुष्ठानपरायण इत्यर्थः । वैदिकव्यतिरिक्ते हि कर्माणि तत्समाप्तिपर्यन्तं यज्ञोपवीतस्य दक्षिणकर्णादिस्थानं कथ्यते । ब्राह्मण्यमात्रपरितुष्टे ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं, ब्राह्मणोचितकर्मानुष्ठानपर इत्यर्थः । ब्रह्मवर्चसमात्रकाम इति वा । विशिष्टमातृपितृकुलजत्वं ब्राह्मण्यं, आभिजात्यमिति यावत्, तावन्मात्रपरितोषिणीति वा । 'ब्रह्मणमत्तपरितुष्ट' इति पाठे ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणः । शकन्वादित्वात् पररूपं अणतेः पचाद्यच् । वेदपठनैकपरायण इत्यर्थः । एवमतिविशिष्टे शाण्डिल्यगोत्रे प्रसूतः पूर्वकर्मपरिपाकवशाज्जातः । न केवलमेतावतैव मम वैशिष्यमवसितमित्याह — तत् इत्यादिना । अस्माकं गेहे गेहवदाश्रयभूते वेद इत्यर्थः, 'वेदैकशरणो विप्र' इत्युक्तत्वात् । अशननाशेन ब्रह्मस्वरूपादर्शनेन व्याप्तत्वादशनशब्देन ब्रह्मोच्यते । अशुव्याप्ताविति धातुः, कर्तरि ल्युट् । स्वरूपापरिज्ञानेनेति या-

वत् । अतद्व्यावृत्तयैव श्रुतेरभिधानात् स्वरूपादर्शनमिति बोद्धव्यम् । बुभुक्षितः चरमपुरुषार्थलाभोत्सुकः, प्रातरशनशोभेन झटिति दृढज्ञानोदयश्रद्धया सद्योर्थे तावत् प्रातश्शब्दो निपातितः । शाक्यश्रमणकं परिश्रमन्त्यस्मिन्निति श्रमणं शास्त्रं तदेव श्रमणकं तत् प्रव्रजितोस्मि परामृष्टवानस्मि । व्रजतेर्गत्यर्थत्वादेव ज्ञानार्थता ब्रह्मतीमांसापूर्वपक्षभूते हि बाह्यदर्शने बौद्धादीनां स्वस्वमतस्मिरीकरणाय तत्र तत्र पूर्वपक्षतया ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां श्रुतीनां संग्रहेणार्थकथनसम्भवात्तत्परामर्शं निखिलोपनिषत्प्रतिपादितविभवस्य ब्रह्मणः स्वरूपमविलंबेनैव ज्ञातुं शक्यत इति बुध्या बाह्यदर्शनानां पारं गतवानस्मीत्यर्थः । — ततः अनन्तरं तस्मिन् बाह्यदर्शने दास्याः पुत्राणां वेदाप्रामाण्यनैरात्म्यादिप्रसाधनादतिनिकृष्टानाम् । एककालभक्तत्वेन एकं कालं क्षणं भजन्नेककालभक्तः तत्भाव एककालभक्तत्वम् । आत्मन इत्यर्थत्वात् क्षणस्यैवात्र भजनक्रियायां कर्मता कर्तरि क्तः । एककालावस्थायितयेति यावत् । दृढतरप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययान्यथानुपपत्तिसिद्धस्यैर्यस्य परमात्मनो 'यस्तत् तत्क्षणिकं यथा जलधर' इत्यादिनानुमानजालेन क्षणिकत्वसमर्थनादिति यावत् । हेतौ तृतीया । बुभुक्षितः तृप्तिकारिवस्तुनिरीक्षणाभावात् परवशः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धस्यानन्दात्मनो ब्रह्मणोऽसत्त्वप्रतिपत्त्या मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्तेः कातरिभूत इत्यर्थः । तदपि बाह्यदर्शनमपि विसृज्य उपेक्ष्य । चीवरं छित्वा तत्तदनुपपत्तिपराहतत्वेन पटश्चरवदतिदुर्बलं क्षणिकत्वादिप्रसाधकमनुमानजालं दृढतरप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययान्यथानुपपत्तिप्रसूतयार्थापत्त्या विधूयेत्यर्थः । पावं प्रतोल्य त्रिशरणगमनादिश्रेयस्साधनशंसनवचनम-

पि निरस्य । छत्रमात्रं गृहीत्वा छायां कृत्वा त्रायत इति व्युत्प-
त्या प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रसाधकं युक्तिमात्रं परिगृह्य निमैतोस्मि
चरमपुरुषार्थलाभोपायश्च लब्धवानस्मीत्याह, तत इति । अस-
आश्रितवत्सलस्य दुष्टाचार्यस्य दुष्टानां परिहरणीयानां वस्तूनामु-
पदेशकस्य । ममताहेतुभूतत्वादाचार्यत्वमपि दूषितं येन स दु-
ष्टाचार्य इति वा । एतदुपमानभावे हीनगुणतयान्येषामाचार्या-
णां दुष्टत्वाद्वा सर्वथाप्युत्कृष्टतमस्येत्यर्थः । भाण्डभारगर्द-
इति । यथा लोके चन्दनादिपरिमलद्रव्यवहनेपि गर्दभस्तत्प-
रिमलं किमपि न जानाति, तथैव निखिलोपनिषत्तात्पर्यपर्यालो-
चनाजनितज्ञानासृतसागरस्यास्य यतिप्रवरस्य पारेशीलने न ख-
लु बताहं ब्रह्मस्वरूपं जानामि, का गतिरिति भावः ।

तत् अदूरगतं भगवन्तं सम्भावयामि । कस्मिन्नु खलु
गतो भगवान् । आ ! एष दुष्टलिङ्गी प्रातरशनलोभेन एकाक-
भिक्षामाहिण्डितुं पूर्वं गत इति तर्कयामि । — तद् यत एता-
दृशस्यास्य शिष्यत्वं प्राप्तः तस्मादित्यर्थः । अदूरगतं अप्राप्तवि-
प्रकृष्टदेशं, भगवन्तं अपकयोगिनम् । अत्र भगवच्छब्दो विप-
रीतलक्षणयापकयोगितारूपमर्थमभिधत्ते । सम्भावयामि गत्य-
न्तराभावादाश्रयेयम् । आ इति क्रोधे । एषः आश्रितव-
श्चकः, दुष्टलिङ्गी कपटपरिव्राजकः, प्रातरशनलोभेन भिक्षावि-
हितकालादर्वागेव भोक्तुं, एकाकी सहचरं मामपि वञ्चयित्वा
भिक्षामाहिण्डितुं भिक्षां चरितुं, पूर्वं अस्मदागमनात्पुरत एव इति
बाह्योर्थः । आभ्यन्तरस्तु — तद् यतो ब्रह्मस्वरूपं सम्यङ्
जानामि तस्मादित्यर्थः । अदूरगतं अदूर एव गतिर्यस्य तं, प्रा-
रब्धकर्मनाशादासन्नमुक्तिम् । आ इति स्मरणे । एष इत्यनेन

परिव्राजकः — शाण्डिल्य ! न भेतव्यं, न भेतव्यम् १५ ।
शाण्डिल्यः — (क) भो ! भवन् ! इमस्मि जीवलोके णिञ्चो-
च्छविविसेसे सुहृत्पहाणे केण विहिणा भिक्खं आहिण्ड-
दि भवो १६ ।

गुरुबहुमतिस्सूचिता । दुष्टलिङ्गी तुरीयाश्रमद्योतकं दण्डच्छत्रादि-
कमप्यहङ्कारकारणमिति दूषितं येन सः । प्रातरशनलोभेन मोक्षा-
वस्थापन्नपरमात्मस्वरूपानुभवनश्रद्धया । अत्र निशाविगमवा-
चिना प्रातश्शब्देन संसारमोचनं लक्ष्यते, अशनशब्देन च
ब्रह्माभिधीयते । भिक्षामाहिण्डितुं ब्रह्मानन्दमनुभवितुं, पूर्वं अना-
दिं सन्तमात्मानं गतः प्राप्तः । ब्रह्मभूयं गत इत्यर्थः । शरीरमो-
चनादेवेदानीं न दृश्यत इति भावः ।

अथाविलीनशरीरमेव पुरोभुवि तिष्ठन्तं भगवन्तं दृष्ट्वा
सहर्षमाह — एसो इति । एष भगवान्, तिष्ठतीति शेषः ।
शिष्यश्रेयस्कामितयैव केवलमयं शरीरमोचनं न कृतवान्, अत-
दृशीघ्रमेनमुपगम्य ब्रह्मज्ञानमुपपादनीयमिति भावः । उपसृत्य
सभीपं गत्वा । मृष्यतां मृष्यतां भगवान् । गुर्वनुगमनभ्रंशरूपं
मम शिष्यधर्मातिक्रमणं क्षम्यतामित्यर्थः । शिष्यव्याकुल-
तां दृष्ट्वा सानुनयमाह न भेतव्यमिति ।

अथ गतभीर्जिज्ञासितमर्थं पृच्छति — भो इति । भो
भगवन् अस्मिन् जीवलोके निलोत्सवविशेषे सुखप्रधाने केन वि-
(क) भो भगवन् ! अस्मिन्जीवलोके निलोत्सवविशेषे सुखप्रधाने केन वि-
विधिना भिक्षामाहिण्डते भगवान् ॥

15. O omits this piece.

16. O omits the whole of this piece.

परिव्राजकः — शृणु,

धिना भिक्षामाहिण्डते भगवान् । अस्मिन् जीवलोके आतिथेय-
परमे जनसमाजे । नित्योत्सवविशेषे सततप्रवृत्तपौष्टिककर्मणि दे-
वपित्रादिपूजाप्रवृत्तचतुर्विधान्नदाने । सुखप्रधाने निखिलोपभोग-
परायणे । अनेन गृहपतीनां निखिलविभवसम्पादनपरता कथि-
ता । ततश्च तद्देहलभ्यस्य भिक्षाशनस्य सृष्टतातिशयस्सूच्यते ।
केन विधिना यतिजनविहितेषु माधूकरादिषु भिक्षाविशेषेषु की-
दृशो भगवतोऽभिमत इति भावः । भिक्षामाहिण्डते भिक्षां च-
रति, इति बाह्यः प्रभार्थः । — भो इति सम्बोधनं, काका
त्वत्प्रसादादेव मया सर्वमवगन्तव्यमिति व्यज्यते । भगवन् स-
म्यग्ज्ञानसम्पन्न । अस्मिन् जीवलोके अनुभूयमाने संसारमण्डले ।
नित्योत्सवविशेषे, नित्यशब्देन पञ्चयज्ञाष्टकाहोमपिण्डपितृयज्ञा-
दिरभिधीयते, उत्सवशब्देन च नैमित्तिकं कर्म अग्निष्टोमादिक-
मित्यर्थः । पुण्ड्रभिषव इति धातोरण् । सुखप्रधाने निरतिशय-
सुखपरायणे, मोक्षपुरुषार्थोत्सुक इति यावत् । तत्तद्विधिवान्य-
जनितस्वर्गाद्युपभोगेच्छापारतन्त्र्येऽपि सर्वेषां मोक्षेच्छास्येवेति
भावः । केन विधिना केन प्रकारेण, भिक्षामाहिण्डते ब्रह्मस्वरू-
पोपासनं क्रियते । वैशेषिकादयस्तावत् बहुप्रकारं मोक्षलभनो-
पायं वर्णयन्ति । तत्र नित्यनैमित्तिकाद्यनुष्ठानं स्वर्गाद्युपभोगसा-
धनव्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं च महानन्तरायः । तत् कीदृशो भग-
वतो मोक्षलभनोपायोभिमत इत्याभ्यन्तरः ।

अस्मिन् संसारे शब्दादिविषयेभ्यः श्रोत्रादीनाहृत्य वच-
नादिभ्यो वागादींश्च नियम्यावस्थानं मे स्वरूपोपासनमित्यभिप्रे-
त्याह, शृण्विति । मानकामो नैवेत्यमानकामः । “समो नि-

अमानकामः सहितव्यधर्षणः १७

कृशाज्जनाद्भक्षकृतात्मधारणः १८ ।

चराभि दोषव्यसनोत्तरं जगद्

हृदं बहुग्राहमिवाप्रमादवान् ॥ ४ ॥

न्दाप्रशंसाभ्या”मित्याद्युक्तेः वधाक्रोशपरिताडनादिकारिष्वपि न
कापि विकृतिरित्याह, सहितव्यधर्षण इति । अस्तु तावदेवं,
दिवसयापनं तु कथमित्यत्राह, कृशादिति । यथाविधि पञ्चय-
ज्ञाद्यनुष्ठानेन प्रक्षीणपावसञ्चयादित्यर्थः । जनात् गृहस्थसमू-
हात् । अनेन “अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्त”मित्याद्युक्तमनुस्मारयति ।
एतदेव स्पष्टयति भैक्षकृतात्मधारण इति । भैक्षेण कृतमात्मधा-
रणं येन सः । माधूकरविधिना तत्र तत्र गृहस्थेभ्यो लब्धान्
ग्रासान् समाहृत्य प्राणधारणमात्रमेव करोमीत्यर्थः । “भैक्षं
भिक्षाकदम्बक”मित्यमरः । एवं भूतश्चाहं न कुत्राप्यवस्थितिं क-
रोमीत्याह, चरामीति । सञ्चरणमपि नेन्द्रियप्रीत्यर्थमित्याह,
दोषव्यसनोत्तरमिति । दशभिर्दोषैस्सप्तभिर्व्यसनैश्चोपबृंहितमि-
त्यर्थः । तदुक्तं —

“कामः क्रोधो मदो मानः पैशुन्यं परिवादिता ।

लोभाहङ्कारनैर्गुरुयदम्भा दोषा दश स्मृताः” ॥ इति ॥

“स्त्रियोक्षा शृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।

महश्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च” ॥ इति च ॥

उत्तमर्थमुपमानेन स्पष्टयति हृदमिति । यथा किल कश्चित् घो-
रतरमकरनक्रतिमिति मिङ्गिलाद्याकुले जलाशये प्रतिक्षणं स्वापा-

17. D E read ‘धर्षणं for ‘धर्षणः.

18. D reads ‘त्मपोषणं, and E ‘त्मधारणं.

शाण्डिल्यः — (क) भो! भवन्!

ण मामओ अत्थि ण भादुओ वा
पिदा कुतो मे भवत्प्रसादो ।

यमभिशङ्क्य सावधानचित्तो बाहुभ्यामेव तरति, तद्वदहमपि कामक्रोधादिदोषबहुले जगति स्वापायशङ्कया शब्दादिभ्यः श्रोत्रादीन् वचनादिभ्यो वागादींश्च नियम्य सावधान एव वरामीत्यर्थः ।

यदि नामैवमहमपि प्रायेणैतादृश इत्याह, भो इति । न मामकोस्ति, न भ्राता वा, पिता कुतो मे, भगवत्प्रसाद एकोऽहमन्नहत्वेन यष्टिं प्रविष्टो न खलु धर्मलोभात् । न मामकोस्ति, पशुधान्यसुवर्णकेदारादिकं स्वीयं वस्तु मम नास्तीत्यर्थः । स्नेहोचितो जनोऽपि नास्तीत्याह, भ्रातावेति वाशब्दस्समुच्चये । हिताहितपरिहारचिन्तकोपि नास्तीत्याह, पिता कुत इति । एवमतिस्थविरस्य मम कथमिदानीं पितृसम्भव उपपद्यत इति भावः । एवमत्यन्तदीनस्य तव किं पुनर्विद्यत इत्याह, भगवत्प्रसाद एक इति । किं पुनस्तव तेन प्रयोजनमित्यत्राह, अन्नहत्वेनेति । हतत्वं नष्टत्वं ओदनाभावादित्यर्थः । यष्टिं आहारभूतं त्वां प्रविष्टः आश्रितः । अन्न हीनबलावलम्बनयितासाधर्म्याद्यष्टिशब्देन यतिप्रवरो लक्ष्यते । मृष्टभोजनलोभादेवाहं युष्मच्छिष्यतां प्रपन्न इति भावः । “अक्लेशान्मधु विन्देत कि-

(क) भो भगवन् !

न मामकोस्ति न भ्रातृको वा
पिता कुतो मे भगवत्प्रसादः ।

एको अहं अण्णहदत्तणेण

जष्टिं पविष्टो ण खु धम्मलोहा ॥ ५ ॥

परिव्राजकः — शाण्डिल्य ! किमेतत् ।

मर्थं पर्वतं व्रजे'दित्युक्तन्यायेनाह, न खलु धर्मलोभादिति । भगवदनुगमनमात्रादक्लेशलभ्ये शरीरयापनोपाये यतिशुश्रूषाजनितादृष्टजन्यं बहुविधक्लेशहेतुकं धनधान्यादिकं मम वृथैवेति भावः । इति प्रहसनार्थः । — अन्यस्तु, न मामकोस्ति मम तावासनाहेतुर्भूदग्रन्थिर्मम नास्ति । सहजा रागद्वेषादयः तेपि न सन्तीत्याह, भ्राता वेति । शरीरान्तरप्रारम्भकं कर्मापि नास्तीत्याह, पिता कुत इति । प्रारब्धकर्मवेगादेवाहमिदानीं प्राणिमीत्यर्थः । एवं कृतकृत्यस्य तव किमस्यतो लभनीयमित्यत्राह, भगवत्प्रसाद इति । सोऽप्येवंविधस्य तव किमर्थमित्यत्राह, अन्नहत्वेनेति । तृप्तिकारितासाधर्म्यादन्नशब्देन ब्रह्मोच्यते । हतत्वं तदनुपलब्धिः । मोक्षलभनोत्पुङ्गवस्य मम यत्पनुवर्तनजनितादृष्टजन्यायां ब्रह्मलोकप्राप्तौ रुचिर्नास्तीत्याह, न खलु धर्मलोभादिति । भगवदुपदेशग्रहणोधिकारिताप्रतिपादनपरमेतद्वचनमित्यवगन्तव्यम् ।

धर्मलोभो मम नास्तीति शिष्यवचनजनितचमत्काराक्षिप्तचेताः पृच्छति, शाण्डिल्येति । अनेन वचनोपन्यासेन त्वया किं समर्थितमिति प्रश्नार्थः ।

एकोऽहं अन्नहत्वेन

यष्टिं प्रविष्टो न खलु धर्मलोभात् ॥

शाण्डिल्यः— (क) णं १९ भूदत्थो अलिं बन्धं ति
भभवो भणादि ।

परिव्राजकः— अथ किम् । सत्यमनृतं चाभिसन्धाय कृतं
बन्धकं भवति । कुतः,

यदा तु सङ्कल्पितमिष्टमिष्टतः

करोति कर्मावहितेन्द्रियः पुमान् ।

ननु भूतार्थः अलीकं बन्धकमिति भगवान् भणति ।
नन्वित्यनेन पूर्वोक्तमनुस्मारयति । भूतार्थो धर्मः, अलीकमधर्मः ।
तावुभावपि मोक्षप्रतिबन्धकाविति बोधनीयेषु प्रधानतमत्वेन भ-
गवता कथितमिति भावः ।

वर्तमानप्रत्ययेन पौनःपुन्येन बहुकृत्वः कथनं प्रकाशयते,
अथ किमित्यनुवादेन । केवलं धर्माधर्मौ मोक्षप्रतिबन्धकौ इत्य-
भिप्रायेणाह, सत्यमनृतं चेति । उक्तमर्थमुपपादयति कुत इत्या-
दिना । यदेति— यदा पुमान् इष्टतः सङ्कल्पितं इष्टं कर्म अव-
हितेन्द्रियः करोति, तदा अस्य तत्कर्मफलं सुरैः सदा अनुपा-
ल्यते इत्यन्वयः । तुशब्दोऽनभिसंहितफलाव्यतिरेकं द्योतयति ।
पुमान् यजमानः इष्टतः फलतः । सङ्कल्पितमिति । अनेन कर्म-
णा समैतादृशं फलं स्यादित्यभिसंहितमित्यर्थः । इष्टं यागं, यज-
तेर्निष्ठायां संप्रसारणम् । अवहितेन्द्रियः सावधानचित्तः, करो-
ति कल्पकथितक्रियाकलापानुसारेणानुतिष्ठति । तदा तदानी-

(क) ननु भूतार्थोऽलीकं बन्धकमिति भगवान् भणति ।

19. FO omi: णं.

तदास्य तत् कर्मफलं सदा सुरैः

सुरक्षितो न्यास इवानुपाल्यते ॥ ६ ॥

शाण्डिल्यः— (क) कदा णु खु तस्य फलं लहति ।

परिव्राजकः— यदा विरागमैश्वर्यं लभते २० ।

मेवारभ्य, अत्र प्रभृतिशब्दोऽध्याहार्यः । अस्य यजमानस्य, तदनु-
ष्ठानसमये सङ्कल्पितं स्वर्गादिफलम् । सुरैः इन्द्रादिभिः, सदे-
ति न्याससाधर्म्यार्थः । अनुपाल्यते यष्टुरनुभवश्चमकालपर्यन्तं
प्रतीक्ष्यत इत्यर्थः । उक्तमर्थं हृदयङ्गमीकरोति न्यास इवेति ।
परकीयं धनमिवेत्यर्थः ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते मीमांसकाः । एवं फलाकाङ्क्षया कृ-
तस्य शुभाशुभकर्मणः शरीरबन्धहेतुत्वमवधार्य तन्निवर्तकस्याका-
मनया कृतस्य परिपाकं पृच्छति, कदेति । कदा नु खलु तस्य
फलं लभते । तस्य अकामनया कृतस्य फलं परिपाकम् । पुमा-
नित्यनुषज्यते ।

शरीरबन्धनिवर्तनकालमाह यदेति । विरागमैश्वर्यमि-
ति । विरागं रागाभावमेवैश्वर्यं पुष्टिं, विरागातिशयमिति यावत् ।
इहोपरज्योपरञ्जकभावेनानयोर्भिन्नलिङ्गयोरपि विशेषणविशेष्य-
भावः । विषयविषयिणोर्हि भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिरूपैवाभेद-
तिपत्तिरुपरञ्जनमित्युच्यते । नन्वत्र वर्तनीयतया विशेष्यभूते
विरागे न किञ्चिदपि विशेषमैश्वर्यमादधाति । आहितविशेषं
विशेष्यं विशेषाधानहेतुश्च विशेषणमित्यभियुक्ताः । तत् कथम-

(क) कदा नु खलु तस्य फलं लभते ।

20. BFO add तदा after लभते.

शाण्डिल्यः— (क) तं पुनः कथं लभते ।

परिव्राजकः— असङ्गतया ।

नयोर्विशेषणविशेष्यभावः कल्पनीय इति चेत् सत्यम् । चतुर्वि-
धं हि विशेषणं, व्यावर्तकोपरञ्जकोपधापोपलक्षणभेदात् । तत्र
व्यावर्तकं नीलमुत्पलमिति । उपरञ्जकं मुखं चन्द्र इति । उप-
धानं तु रक्तः स्फटिक इति । उपलक्षणं पुनः काकनिलयनं देवद-
त्तगृहमिति । एषु चतुर्विधेषूपरञ्जकव्यतिरिक्तानामेव विशेषा-
धानहेतुत्वमितिह न किञ्चिदप्यसमञ्जसमाशङ्कनीयम् । इत्य-
लमनेन प्रस्तुतार्थानतिश्लिष्टवचनकन्थाविसंस्थुलपरिषीवनव्यस-
नेन प्रकृतमनुसरामः ।

विरागातिशयस्यासम्भावनीयतामनुसन्धायह, तं इति ।
तत् पुनः कथं लभते । तत् तादृशमैश्वर्यम् । अत्र कथंशब्दः
किंशब्दप्रकृतिकस्यमुप्रत्ययान्तः प्रश्नार्थः । न लभेतैवेति भावः ।

न चैतदुर्लभमित्यभिप्रायेणाह, असङ्गतयेति । मनसो
विषयसंश्लेषप्रीत्यभावे सति वैराग्योत्पत्तिरित्यर्थः । सर्वथापि
विषयसङ्गः परित्याज्य एवेति भावः । तथा च भगवद्गीतायाम्,

“ध्यायतो विषयान् पुंसस्सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहस्समोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति” ॥ इति ॥

(क) तत् पुनः कथं लभते ।

शाण्डिल्यः— (क) किं पुनः एदं असङ्गदत्ति पृच्छति ।

परिव्राजकः— रागद्वेषयोर्षध्यस्थता । कुतः,

सुखेषु दुःखेषु च नित्यतुल्यतां

भयेषु हर्षेषु च नातिरिक्तताम् ।

सुहृत्स्वामित्रेषु च भावतुल्यतां

वदन्ति तां तत्त्वविदो ह्यसङ्गताम् ॥ ७ ॥

अथानवधानतावशादापतन्तमात्माश्रयदोऽपि वदन्तं भ-
गवन्तं सापहासमाह— किं एदमिति । किं पुनरेतदसङ्गतेति
वदति । भगवानिति शेषः । निजगुरुं प्रत्येव साक्षादनिष्ट-
प्रसञ्जनकातर्याङ्गाक्यापरिपूर्तिः । परिहासवचने हि क्वचित्प्रा-
कृते वचनार्थेपि पृच्छतेः प्रयोगो दृश्यते । तथा च कर्पूरमञ्जर्या,
'नायिका— (विहस्य) तेहिं कळमखडेहिं कीदादुहिदतिवोच्छेमि'
(?) इति । तद्व्याख्यायां उच्यते इति च्छाया ।

नहि निषेधात्मको विराग एवासङ्गता । अपि तु विधि-
रूपं तत्त्वान्तरमित्याह, रागद्वेषयोरिति । उक्तमेवार्थं वृद्ध-
संमत्या द्रढयति कुत इत्यादिना । सुखेष्विति । तत्त्वविदः तां
असङ्गतां वदन्ति इत्यन्वयः । तत्त्वविदः आत्मस्वरूपवेदिनः तां
तादृग्भूतां असङ्गतां वैराग्योत्पत्तिहेतुत्वेन कथितां वदन्ति अस-
न्दिग्धाविपर्यस्ततया बोधयन्ति । कीदृशीमित्यत्राह सुखेष्विति ।
सुखेषु रागहेतुषु दुःखेषु द्वेषहेतुषु नित्यतुल्यतां अविपर्यस्तां सा-
म्यबुद्धिम् । भयेषु भयकारिषु हर्षेषु हर्षकारिषु नातिरिक्ततां
साम्यबुद्धिमिति यावत् । सुहृत्सु उपकारकारिषु अमित्रेषु अप-
कारकारिषु भावतुल्यताम् ।

(क) किं पुनरेतदसङ्गतेति पृच्छति ।

- शाण्डिल्यः— (क) एदं पुण अत्थि ।
 परिव्राजकः— नासतः संज्ञा भवति २१ ।
 शाण्डिल्यः— (ख) किं २२ सकं कत्तुं ति भअवो भणादि ।
 परिव्राजकः— कः संशयः ।
 शाण्डिल्यः— (ग) अळिअं, अळिअं एदम् ।
 परिव्राजकः— कथमिव ।
 शाण्डिल्यः— (घ) भअवो २३ खु दाव किरस मं कुप्पदि ।

एतत्पुनरस्ति, काका प्रश्नः । असतश्शून्यस्य संज्ञा आख्या । शशस्य विषाणस्य सम्बन्धस्य च विद्यमानत्वाच्छशविषाणादिशब्दा अपि नासद्रूपस्य संज्ञा इति भावः । शक्यं कर्तुमिति भगवान् भणति । न केवलमस्यैव कर्तुमपि शक्यमिति किं भगवान् ब्रवीतीत्यर्थः । पृष्ठमर्थमनुवदति, कस्सन्देह इति । नैतच्छक्यत इत्याह अलीकमिति । दाढ्यप्रतिपत्तये द्विर्वचनम् । कथमिवेति, नैतन्मसानुमतमिति भावः । अलीकतामुत्पादयति, भगवानिति । भगवान् खलु तावत् कस्मान्मां प्रतिकुप्य-

- (क) एतत् पुनरस्ति ।
 (ख) किं शक्यं कर्तुमिति भगवान् भणति ।
 (ग) अलीकं अलीकमेतत् ।
 (घ) भगवान् खलु तावत् कस्मान्मे कुप्यति ।

21. B omits this and the following four pieces of dialogues, to the end of कथमिव.

22. F O omit किं.

23. F O read भअवं for भअवो (see note 29).

- परिव्राजकः— नाधीष इति ।
 शाण्डिल्यः— (क) जइ अहं अहीआमि वा २४ णाहीआमि वा किं तव मुत्तस्स ।
 परिव्राजकः— मामैवम् । अभ्युपगतशिष्यार्थं ताडनं स्मृतमिति २५ । तस्मादकुपितश्चाहं श्रेयार्थं भवन्तं ताडयामि ।
 शाण्डिल्यः— (ख) अच्छेरं ! अच्छेरं ! अकुविदो णाम मां ताडेइ । छिद्दीअदु एसा कहा । अदिकमादि भिक्खवेळा !

ति । इदं सत्यं चेत् भगवतः कथं कोपसम्भव इति भावः । तथापि मम कोपो न विरुध्यत इत्याह, नाधीष इति । इति हेतौ । अनध्ययनात्तव धर्मच्युतिर्यस्मात् तस्मादित्यर्थः ।

युष्मद्व्यतिरिक्तानामेवैतदित्याह, यदीति । यद्यहमधीये नाधीये वा किं तव मुत्तस्स । शिष्यश्रेयस्कामिता तु स्मृतिवचनात् विरुध्यत इत्याह, अभ्युपगतेति । संसारान्निषिध्य मोक्षमभिलष्यागतं शिष्यं संतापयेदिति स्मृतिवचनादकुपित एवाहं भवन्तमध्ययनाभावे ताडयामीत्यर्थः । हेतुमाह श्रेयार्थमिति । वीतरागाणां दयापरतयैव शिष्यश्रेयस्कामितेति भावः । कारणं विना कार्योत्पत्तिसम्भवकथनादुपजातविस्मय आह, आश्चर्यमिति । आश्चर्यं आश्चर्यं अकुपितो नाम मां ताडयति । अनेन

(क) यद्यहमधीये वा नाधीये वा किं तव मुत्तस्स ।

(ख) आश्चर्यं! आश्चर्यं! अकुपितो नाम मां ताडयति । छिद्यतामेषा कथा अतिक्रामति भिन्नवेला ।

24. A C do not give वा after अहीआमि.

25. A reads स्मृतं for स्मृतमिति.

परिव्राजकः— मूर्ख! प्रातस्तावत् न मध्याह्नः । न्यस्तमुसले
व्यङ्गारे सर्वभुक्तजने काल इत्युपदेशः । तस्माद्विश्रमार्थ-
मिदमुद्यानं प्रविशावः ।

वचनेन गुरुबहुमतिस्सूचिता । छिद्यतामेषा कथा । छिद्यतामु-
परम्यतां एषा कथा धर्माधर्मसम्बद्धो व्यवहारः । प्रसङ्गानुप्र-
सङ्गोपगतार्थचिन्ताया नायमवसरः । अत आस्तामीदृशं विनो-
दनं, अस्यायमदेशकाल इत्याभ्यन्तरः । वृत्तिकारितासाधर्म्यात्
भिक्षेति ब्रह्मस्वरूपग्रहणमुच्यते ।

भिक्षाकालो न प्राप्त इत्याह, मूर्खेति । कुतो न प्राप्त
इत्यत्राह, प्रातस्तावदिति । को वा पुनः काल इत्याकांक्षां निषे-
धमुखेन पूरयति न मध्याह्न इति । स्मृत्युक्तमर्थं संगृह्याह, न्य-
स्तमुसल इति । अनेन भिक्षार्थिना तण्डुलनिष्पत्तिसमये न ग-
न्तव्यमिति कथ्यते । व्यङ्गार इत्यनेन पाकावसरेपि न गन्त-
व्यमिति । सर्वभुक्तजन इति निष्ठायाः परनिपातः । गृहकर्मव्या-
पृतेषु सर्वेष्वपि भुक्तेष्वित्यर्थः । अनेन माधूकरसंज्ञिताया भि-
क्षाया विधिरुक्तः । कालः भिक्षां चरितुमित्यर्थात् । इत्युपदेश
इति स्मृतिवचनादवधारितोयमर्थ इति भावः । तदुक्तम्—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ॥

अस्य च ग्रन्थस्य स्मृतिवचनोद्बोधनमात्रपरतया भिक्षार्थिभिर्गम्य-
स्य गृहस्थभवनस्य विशेष्यत्वेऽप्यनुपादानं विशेषणसामर्थ्यादेवैक-
प्रतिप्रत्तेर्वा इत्यवसेयं, इति बाह्योर्थः । आभ्यन्तरस्तु — प्रात-
स्तावदिति अनधिकारितया तवोपदेशकालो न प्राप्त इत्यर्थः ।

शाण्डिल्यः— (क) हा! हा! पडिञ्चाहाणिओ किल
भवो ।

परिव्राजकः— कथमिव ।

कदा पुनरधिकारितेत्यत्राह न मध्याह्न इति । दिवसपौष्कल्य-
वाचिनात्र मध्याह्नशब्देनाधिकारितापौष्कल्यं कथ्यते । अधि-
कारितालक्षणमुपपादयति, न्यस्तमुसल इति । अत्र मोक्षार्थिनो
जन्तून्निहत्य तन्मार्गान्निरसनेन धर्माधर्मौ मुसलशब्देन कथ्येते ।
संतापकारितासाधर्म्यादङ्गारशब्देन च रागद्वेषादयः । सर्वभु-
क्तजन इति स्वस्वविषयमनुभूय परितृप्तेष्विन्द्रियेष्वित्यर्थः । का-
ल उपदेशकालः । इत्युपदेश इति उपनिषदर्थसारभूतोऽयमर्थ
इति भावः । विश्रमार्थमिति सञ्चरणकृत्तमपनेतुमित्यर्थः । क-
र्मवासनोच्छेदनेन भवदधिकारितामापादयितुमित्याभ्यन्तरभूतो-
र्थः । उद्यानं निखिलायासापनोदनक्षमं स्थानम् । उद्गतं नष्टं
जनसञ्चरणं यस्मिन् तद्विवेकमित्यर्थः ।

हाहा प्रतिज्ञाहानिकः खलु भगवान् संवृत्तः । हाहेति ।
स्वस्य विजयप्राप्त्या भगवतः पराजयप्राप्त्या च जातस्याटोपस्या-
नुभावः । प्रतिज्ञाहानिक इति, भवानिह निग्रहस्थानमापन्न
इत्यर्थः । “मुखेषु दुःखेषु च नित्यतुल्यता” भिक्षादिना स्वेनैव
पूर्वं प्रतिज्ञाताया असङ्गताया विश्रमार्थमुद्यानं प्रविशाव इति क-
थनेन हानिसम्भवाद्वा निग्रहस्थानापत्तिः । तदुक्तं तार्किकरक्षा-
याम् — “कथायां यच्च पक्षादि येन निर्दिष्टमादितः । तस्य

(क) हा! हा! प्रतिज्ञाहानिकः किल भगवान् ।

शाण्डिल्यः— (क) णं समसुखदुःखो किल भवति ।

परिव्राजकः— अथ किम् । समसुखदुःखो ममात्मा । कर्मात्मा विश्रममिच्छति ।

शाण्डिल्यः— (ख) भो ! भवति ! को एषो अता नाम ।
को अणो कम्मता नाम ।

परिव्राजकः— शृणु,

यः स्वप्ने गगनमुपैति सोन्तरात्मा

सोप्यात्मा विधिविहितं प्रयाति यश्च ।

तेन पुनस्त्यागः प्रतिज्ञाहानिरुच्यते” इति । कथमिवेति, निग्रहस्थानापत्तिं न जानामीत्यर्थः । पूर्वप्रतिज्ञामनुस्मरयति, णं इति । ननु समसुखदुःखः किल भगवान् । अथ किमित्यर्थानुवादे । समसुखदुःख इति, ममानुमता निग्रहस्थानापत्तिं तु नानुमन्यामहे इति भावः । शरीरात्मनोर्भेदं प्रदर्श्य निग्रहस्थानापत्तिं परिहरति, समसुखदुःख इत्यादिना । कर्मात्मा देहः । प्रतिपादितभेदयोश्शरीरात्मनोः स्वरूपमेव पृच्छति, भो इति । भो भगवन् क एष आत्मा नाम कोऽन्यः कर्मात्मा नाम ।

उभयोः स्वरूपं बोधयितुमारभते, शृण्विति । य इति । यः स्वप्ने गगनं उपैति सः अन्तरात्मा, यः च विधिविहितं प्रयाति आत्मा सोऽपि, नर इति संज्ञितः अन्यथा वा अयं देहः कर्मात्मा इत्यन्वयः । स्वप्ने सुषुप्तौ गगनं आकाशं उपैति व्याप्नोति । अन्तःकरणोपाधिविलयादनुपहितेनैक्यमाप्नोतीत्यर्थः । यथा किल

(क) ननु समसुखदुःखः किल भगवान् ।

(ख) भो भगवन् ! क एष आत्मा नाम । कोऽन्यः कर्मात्मा नाम ।

देहोऽयं नर इति संज्ञितोन्यथा वा

कर्मात्मा श्रमसुखभाजनं नराणाम् ॥ ८ ॥

शाण्डिल्यः— (क) जो अजरौ अमरौ अच्छेज्जो अभेज्जो

घटोपाधिविलये तत्परिच्छिन्न आकाशोन्येनैक्यं प्राप्नोति तथैवेत्यवगन्तव्यम् । अन्तरात्मा जीवात्मा । विधिविहितं प्रयाति विधिना कर्मणा विहितमार्जितं स्वर्गनरकादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः । सोऽपि स एव, अपिशब्द एवार्थः । नर इति संज्ञितः नरसंज्ञया कथितः । अन्यथा वा पशुपक्षिसरीसृपादिसंज्ञया कथितश्च, वाशब्दस्समुच्चये । अयं परमेमास्पदतया दृग्गोचरः देहः । पूर्वकर्मपरिपाकवशादुपजातः कर्मात्मा विश्रमार्थीति पूर्वं कथितः । विश्रमाभिलाषितामुपपादयति, श्रमसुखभाजनमिति । आत्मनः श्रमसुखाद्यनुभवाय पात्रमित्यर्थः । यथैव पत्रादिपात्राभावे भोजनासम्भवः तथैवात्मनो देहमन्तरेण सुखाद्यनुभवासम्भव इति भावः । यद्यपि शास्त्रकारैः— “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं, अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” इति सप्तदशकस्यैव भोगसाधनत्वं कथितम् । तथापि तत्प्राज्यवटन्यायेन श्रमादीनां परस्परेणानुव्रजनादत्र स्थूलसूक्ष्मशरीरसाधारण्येनैव श्रमसुखभाजनत्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

एवं समसुखदुःखस्यापि विश्रमाभिलाषितामुपपादयितुं शरीरात्मनो भोगसाधनत्वस्वर्गनरकाद्यनुभोक्तृत्वात्मकलक्षणकथनपुरस्सरेण स्वरूपकथनं श्रुत्वा गुरुपरीक्षार्थं भगवतो देहादिषु सत्यत्वाभिमानितामारोप्य परिणामवादानुसारेण पृच्छति—

(क) यो अजरौ अमरौ अच्छेज्जो अभेज्जो स आत्मा नाम । यो हसति हासयति शेते भुङ्क्ते विलयं च गच्छति स कर्मात्मा नाम ।

सो अत्ता णाम । जो हसदि हासेदि सअदि भुञ्जदि
विळअं च गच्छदि सो कम्मत्ता णाम ।

परिव्राजकः— यथा ग्राह्यं तथा गृहीतम् ।

शाण्डिल्यः— (क) आ! अवेहि । अभिगृहीतोसि ।

परिव्राजकः— कथमिव ।

शाण्डिल्यः— (ख) णं सो एव दाणि एसो । णहि २६
सरीरं विना अत्थि किं पि ।

जो इति । यः अजरो अमरो अच्छेद्यो अभेद्यः स आत्मा नाम । यो हसति हासयति शेते भुङ्गते विलयञ्च गच्छति स कर्मात्मा नाम । अच्छेद्यः द्विधा कर्तुमशक्यः, अभेद्यः दलयितुमप्यशक्यः ।

आ इति स्मरणे । अपेहि मम पुरोभागादपसर । हेतुमाह, अभिगृहीतो इति । अभिगृहीतोसि, निग्रहस्थानं प्राप्तोसि । पराजितोसीति यावत् । निग्रहस्थानापत्तिमुद्गावयति, णं इति । ननु स एवेदानीमेषः, नहि शरीरं विना अत्थि किञ्चित् । स इत्यनेन परमात्मोच्यते, एष इत्यनेन कर्मात्मा । अत्रानुमतिमापादयति, नहीति । शरीरमात्मस्वरूपम् । यथाग्राह्यं तथा गृहीतमित्यस्मदुक्तमनुवदतो भगवतोऽनभिमतस्य परिणामवादि-सिद्धान्तितस्य देहाद्यभिध्यात्वस्य सिद्धान्तीकरणपत्तेरपसिद्धान्ताख्यं निग्रहस्थानं बलादापतितमिति भावः ।

(क) आ! अपेहि अभिगृहीतोसि ।

(ख) ननु स एवेदानीमेषः । नहि शरीरं विना अत्थि किमपि ।

26. F O omit णहि before सरीरं.

परिव्राजकः— लौकिकमभिहितम् । यतश्च भेदमुपगतानां
सत्त्वानां स्थानानि श्रूयन्ते, अत एव ब्रूमः ।

शाण्डिल्यः— (क) सत्त्वं दाव चिद्दु । तुवं दाव को ।

परिव्राजकः— शृणु,

स्वपवनसलिलानां तेजसश्चैकदेश-

दुपचितचलमूर्तिः २७ पार्थिवद्रव्यराशिः ।

निग्रहस्थानापत्तिं परिहरति, लौकिकमिति । मयेदानीं वैदिकी निष्ठा न कथ्यता । किन्तु इतिहासपुराणाद्युक्तवर्त्मना जाता लौकिक्येव । तत्रहि परिणामवादानुसारेण प्रतिशरीरमात्मनो भेदः प्रपञ्चस्याभिध्यात्वं च प्रपञ्चितमिति भावः । उक्तमर्थं स्पष्टयति, यतश्चेति । भेदमुपगतानां सुरनरपशुपक्ष्याद्याकारेण भिदामुपगतानां सत्त्वानां जीवानां स्थानानि अभिध्याभूतानि देहादिस्वरूपाणि श्रूयन्ते । अर्थवादानुप्राणितेष्वितिहासालोकेष्वेकरूपतयैव कथनमिति भावः ।

पुनरपि गुरुपरीक्षार्थमाह, सत्त्वमिति । सर्वं तावत्तिष्ठतु, त्वं तावत् कः । युष्मच्छब्दनिष्पन्नं स्वरूपं कीदृशमिति प्रश्नार्थः । कस्मिन् वस्तुनि अगवतः सोहमिति मनिरिति भावः । लौकिकव्यवहारानुसारेण कर्मात्मन एव युष्मच्छब्दवाच्यत्वमुपपद्यत इति । तस्मिन् मम सोहमिति प्रतीतिरित्याह, शृण्विति ।

स्वपवनेति । अहं कोपि प्राणिधर्मा इति संबन्धः । अहं त्वया पृष्ठः कोपि चतुरशीतिसहस्रसंख्याकयोनिभेदेषु जन्तुष्वेकः

(क) सर्वं तावत्तिष्ठतु । त्वं तावत् कः ।

27. D reads 'बलमूर्तिः for चलमूर्तिः.

श्रवणनयनजिह्वा नासिकास्पर्शवेदी

नर इति कृतं सङ्गः कोप्यहं प्राणिधर्मा ॥ ९ ॥

शाण्डिल्यः— (क) हा! हा! २८ एत्तिअमत्तेण अत्ताणं प्राणिधर्मा जननादिषड्भावविकारवान् । अविद्यामूलः परमहंसा-
भिमानो मम नास्तीति भावः । तदुक्तं— “देशजात्यादिसंबन्धान्
वर्णाश्रमसमन्वितान्, भावानेतान् परित्यज्य स्वंभावं भावयेत् बु-
धः” इति । ननु षण्णां भावविकाराणामिन्द्रियादिष्वपि भावान् की-
दृशोहंशब्दवाच्य इत्यत्राह, पार्थिवेति । पार्थिवद्रव्याणां पृथि-
वीपरमाणूनां राशिस्संघातः इत्यर्थः । पृथिवीप्राचुर्येणैव शरीरो-
त्पत्तिरिति भावः । पृथिवीमन्तरेणोपादानान्तरं कीदृशमित्यत्रा-
ह खपवनेति । खपवनसलिलानां आकाशवायुजलानां तेजसश्च
एकदेशात् एकदेशानाश्रित्य उपचिता उपबृंहिता चला स्पन्दना-
त्मकक्रियावती मूर्तिर्विग्रहो यस्य सः । ननु स्थावरशरीराण्यपि
पञ्चभूतात्मकानि तत् को वात्र विशेष इत्यत्राह, श्रवणेति ।
आकाशाद्धि श्रवणमुत्पद्यते, तेजसो नयनं, अद्भ्यो जिह्वा, पृ-
थिव्या नासिका, वायोस्तु स्पर्श इति विभागः । ननु तिर्य-
क्षोप्येवमित्यत्राह, नर इति ।

यतिवरवचनश्रवणजाताह्लादपरवश आह, हाहेति ।
विस्मयानुभावोयम् । एतावन्मात्रेण आत्मानमपि न जानाति,
किं पुनरात्मानम् । एतावन्मात्रेण खपवनेत्यादिना वचनेनैव
आत्मानमपि परमहंसशब्दाभिधेयं सर्वेषामप्यकृच्छ्रवेदनीयं नि-

(क) हा! हा! एतावन्मात्रेण आत्मानमपि न जानाति । किं पुनरात्मा-
नम् । भो भगवन्! इदमुद्यानम् ।

28. A omits हा हा in the beginning.

पि ण आणादि । किं पुण अत्ताणं । भो! भअवं! इदं
उ३-आणं ।

परिव्राजकः— प्रविशाग्रतः । विविक्तशरणारण्यप्रतिश्रया
वयम् ।

शाण्डिल्यः— (क) भअवं २९ एव पुरदो पविसदु । अहं
पिठ्ठदो पविसामि ।

जशरीरमपि न जानाति । अनेन पृथग्जनसाधारणी बुद्धिर्व्या-
वर्त्यते । किं पुनरिति निश्चयेनापतितेर्थे आत्मानं परमात्मानं
इति बाह्योर्थः । आभ्यन्तरस्तु— परमहंसोऽहमित्यभिमानर-
हितस्यास्य परमात्मस्वरूपवेदनं नियतमस्त्येवेति गुरुप्रशंसनपर-
मेतद्वचनम् । एवं वर्णाश्रमाद्यभिमानरहितत्वादेविद्याहेतुकस्य
देहेन्द्रियादिष्वहमित्यभिमानराहित्यमुप्रेक्ष्य परमात्मस्वरूपवेदन-
मेतत्सकाशादवगन्तुं सुकरमिति मत्वा सप्रमोदमाह, भो इति ।
भो भगवन् इदमुद्यानम् । शरीरायासपनोदनक्षममेतत्स्थानमि-
ति बाह्योर्थः । विविक्तमित्याभ्यन्तरः ।

शाण्डिल्योक्तिमनुमोदते प्रविशेति । प्रवेशयोग्यतामाह,
विविक्तशरणेति । विविक्तशरणं शून्यभवनमरण्यं च प्रति-
श्रयो विश्रमस्थानं येषां ते तथोक्ताः । अत्राभ्यन्तरभूतोर्थो ना-
स्ति । भगवानेव पुरतः प्रविशतु, अहं पृष्ठतः प्रविशामि । पुर-

(क) भगवानेव पुरतः प्रविशतु । अहं पृष्ठतः प्रविशामि ।

29. All Mss. write भअवं which is here a nominative.
Hence is the verb पविसदु in the 3rd person. भअवं is
nominative sing. of भगवत्. (See Introduction to Prakrit, by A.
C. Woolner, Oriental College, Lahore. P. 88).

परिव्राजकः— किमर्थम् ।

शाण्डिल्यः— (क) पोलाअणीए मम मादाए सुदं असो-
अपल्लवन्तलणिलुद्धो वग्घो^{३०} पडिवसदिति । ता
भअवं एव पुरदो पविसदु । अहं पिठदो पविसामि^{३१} ।

तः प्रवेशे मम रम्यतरस्थानदर्शनाद्विषयाभिषङ्गो भवेदिति
भावः । कथमित्यन्वाह, पोलाअणीए इति । पौराणिक्या
मम मातुः श्रुतं अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धो व्याघ्रः प्रतिवसतीति ।
तत् भगवानेव पुरतः प्रविशतु, अहं पृष्ठतः प्रविशामि । पौरा-
णिक्याः अत्यन्तजरठायाः मम जरठतरस्य मातुः जनयित्र्याः ।
जरठतरस्य माता जरठतरैव इति भावः । श्रुतमवधारितम् ।
अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धः निविडतरैरशोकपल्लवप्रकरैर्निरुद्धः प्र-
च्छन्नः । व्याघ्रः नराभिषमोजी सत्वविशेषः प्रतिवसति । उगान-
गह्वरगतान् भक्षयितुमिति शेषः । इति बाह्योर्थः । आभ्यन्त-
रस्तु— पौराणिक्याः नियायाः मातुः चोदनायाः । पौराणि-
क्या इत्यनेन कर्तृगुणनिरपेक्षतया प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वं प्रतिपा-
दितम् । मातुरिति विश्वसनीयतादिसाधर्म्यात् चोदनायामध्य-
वसायः । श्रुतमवधारितम् । इन्द्रियहारितासाधर्म्यादशोकप-
ल्लवशब्देन विषयाः कथ्यन्ते । निरुद्ध इत्यनेन दुरवबोधता क-

(क) पौराणिक्या मम मातुः श्रुतमशोकपल्लवान्तरनिरुद्धो व्याघ्रः प्रतिव-
सतीति । तत् भगवानेव पुरतः प्रविशतु, अहं पृष्ठतः प्रविशामि ।

30. B reads खजडा (?) पलिवसदिति.

31. A C do not give पविसामि.

परिव्राजकः— बाढम् ।

(प्रविशति)

शाण्डिल्यः— (क) अविहा! वग्घेग गहिदोस्मि । मोएथ
मं वग्घमुहादो । अणाहो विअ वग्घेग खाइदोस्मि । इदं
खु लुहिळं पस्सवदि कण्ठादो ।

थिता । हिंस्रत्वसाधर्म्याच्च विषयाभिषङ्गे व्याघ्र इत्यध्यवसायः ।
तस्य च हिंस्रत्वं भगवद्गीतायामुक्तम् :—

“ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गत्तेषूपजायते ।

सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधात् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति” .. इति॥

रत्युद्दीपनभूतेस्मिन्नारामे प्रवेशान्मम विषयाभिषङ्गो नियतः भ-
वेत् । पश्चात्प्रवेशे तु जीवन्मुक्तस्य भगवतः प्रभावादुत्पत्तिक्ष्ण
एव विनश्येदिति भावः ।

बाढमित्यनुवादे । अविहा व्याघ्रेण गृहीतोस्मि, मोचयथ मां
व्याघ्रमुखात्, अनाथ इव व्याघ्रेण खादितोस्मि, इदं रुधिरं प्र-
स्रवति कण्ठात् । अविहेति संभ्रमे । पूर्वशङ्कितलैवापतनात्
संभ्रमम् । संभ्रमहेतुं कथयति व्याघ्रेण गृहीत इति । अशो-
कगह्वरादुत्पत्तिरेव व्याघ्रेण कवलितोस्मीत्यर्थः । मोचयथ मां
व्याघ्रमुखादिति । व्याघ्रमुखादाकृत्य मां विगतक्लमं कुरुतेत्यर्थः ।
न खल्वस्मदनुगमने तव व्याघ्र इत्यस्मिन्नाह, अनाथ इवेति ।

(क) अविहा! व्याघ्रेण गृहीतोस्मि । मोचयथ मां व्याघ्रमुखात् । अनाथ
इव व्याघ्रेण खादितोस्मि । इदं खलु रुधिरं प्रस्रवति कण्ठात् ।

परिव्राजकः— शाण्डिल्य! ३२ न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।
मयूरः खल्वेषः ।

शाण्डिल्यः— (क) सच्चं मोरो ।

परिव्राजकः— अथ किम् । सत्यं मयूरः ।

शाण्डिल्यः— (ख) जइ मोरो उग्याडेमि अक्खिणी ।

न खलु व्याघ्र इह दृश्यते वृथा मा भैषीरियत्राह, व्याघ्रेण खादितोस्मीति । इह व्याघ्रप्रहृगं भ्रान्तिरेवेयत्राह, इदं रुधिरं प्रस्रवति कण्ठादिति । इति बाह्योर्थः । आभ्यन्तरस्तु — व्याघ्रेण गृहीतः, विषयाभिषङ्गेणाभिभूतः । मोचयत, खल्वकथनेन मम विषयतृष्णामपाकुरुत । अनाथ इव, अनुपातितगुरुवर्य इव । खादितोस्मि, अवलुपचितोस्मि । न खल्वस्मच्चरणपरिचरणपरायणस्य तवैतत् संभावयामीत्यत्राह, इदं रुधिरं प्रस्रवति कण्ठादिति । रुधिरशब्देनात्र रयनुभावा रोमाञ्चादयः कथयन्ते, इति ।

शाण्डिल्येति, संबोधनकाका कृपातिशयः प्रतीयते । न भेतव्यमिति, विषयाभिषङ्गादिति शेषः । अत्र हेतुमाह, मयूर इति । विचारिते सति निस्मारतया मृदुलत्वभाव इत्यर्थः । सत्यं मयूर इति । किमस्याविचारितसिद्धतैवास्तीति काका प्रश्नः । अथ किमित्यनुवादे । सत्यं मयूर इति । अत्यन्तमृदुलत्वभावत्वान्न हिमितुं प्रमथ्य इत्यर्थः । यदि मयूरः उद्वाटयामि

(क) सत्यं मयूरः ।

(ख) यदि मयूरः उद्वाटयाम्यक्षिणी ।

32. Only Ms. C gives शाण्डिल्य.

परिव्राजकः— छन्दतः ।

शाण्डिल्यः— (क) अविहा! दासीए वुत्तो वग्घो मग्घएण मो-
ररूवं गह्णिअ पळाअदि । (उद्यानं निरूप्य) ही! ही! चंपअ-
ज्जुणकदंबगीवणिउळतिळअकणिगआरकुरवअकप्पूरचूद-
पिअङ्गुसालतालतमालपुणाअणाअवउळसरळसज्जसि-
न्दुवारतिणसुळलसत्तपणकणवीरकुडअवणिगचन्दणासो-

अक्षिणी । बहुशः कथनाद्विषयाणां हिंस्रतातिशयः प्रकाश्यते, छन्दत इति । यथेच्छमित्यर्थः ।

अविहेति विस्मयातिशयात् । दास्याः पुत्रो व्याघ्रो म-
द्भयेन मयूररूपं गृहीत्वा पलायते । अत्र व्याघ्रो मयूररूपं गृही-
त्वेत्यनेन हिंस्ररूपो विषयाभिषङ्गश्चितोपशमानुकूलो जात इति
कथ्यते । पलायत इत्यनेन तादृशरूपोऽपि क्रमेण विलयं च ग-
च्छतीति । ही हीति । विस्मयातिशयाद्विचनम् । हीहीविस्म-
यदैक्ययोरियव्ययसूत्रम् । चम्पकार्जुनकदम्बनीपनिचुलितक-
कर्णिकारकुरवककर्पूरचूनाप्रियङ्गुसालतालतमालपुणागनागवकुल-
सरलसर्जसिन्दुवारतृणशूलसप्तपर्णकरवीरकुटजवर्णिचन्दनाशोक-
मल्लिकानन्दावर्ततगरखदिरकदलीसमवकीर्ण वसन्तोपशोभितप्र-
वालपल्लवक्रमुपमञ्जरीसमाकुलं अतिमुक्तमाधवीलतामण्डपम-

(क) अविहा! दास्याः पुत्रो व्याघ्रो मद्भयेन मयूररूपं गृहीत्वा पलायते । हीही! चम्पका-
र्जुन-कदम्ब-नीप-नचुल-तिलक कर्णिकार-कुरवक-कर्पूर-चूना प्रियङ्गु-साल-ताल-
तमाळ-पुष्पाग-नाग-वकुल-सरल-सर्ज-मिन्दुवार-तृणशूल-सप्तपर्ण-करवीर-कुटज-
वर्णि-चन्दनाशोक-माल्लिका-नन्दावर्त-तगर-खदिर-कदलीसमवकीर्ण वसन्तोपशो-
भितप्रवालपल्लवक्रमुपमञ्जरीसमाकुलं अतिमुक्तमाधवीलतामण्डपमण्डितं मयूर-
कोकिलमतभ्रमरमधुरारावसंबुद्ध प्रियजनावेप्रयोगसमुपपन्नशोकाभिभूतपुतिजनालु-
तापकरं संप्रयुक्तानां सुखावहमहो! रमणीयं स्वस्विदमुद्यानम् ।

अमल्लिआणन्दिवत्ततअखदिरकदलीसमवङ्गणं वसन्तो-
वसोहिदप्पवाळपत्तपळवकुसुमपङ्गरीममाउळं अदिमुत्त-
माहवीळदामण्डवमण्डिदं गोरकोइळपत्तवमरमहुरारावसं-
घुट्टं पिअजणविप्पओअसमुप्पणसोआभिभूरजुवरीजणा-
णुदावअरं संपउत्ताणं सुहावहं अहो ! रमाणज्जं खु इदं
उअआणं ३३ ।

परिव्राजकः— मूर्ख ! अहन्यहनि हीयमानेष्विन्द्रियेषु किं

ण्डितं मयूरकोकिलमत्तभ्रमरमधुरारावसंघुवं प्रियजनविप्रयोगस-
मुत्पन्नशोकाभिभूतयुवतिजनानुतापकरं संप्रयुक्तानां सुखावहमहो
रमणीयं खल्विदमुद्यानम् तृणशूल्यं मल्लिका, 'तृणशूल्यं तु म-
ल्लिका' इत्यमरः । समवकीर्णं अभिव्याप्तम् । वसन्तापशोभितैः
प्रवालैः पत्रैः पल्लवैः कुसुममञ्जरीभिश्च समाकुलं व्याप्तम् । प्र-
वालशब्देनेहाङ्कुरो लक्ष्यते । अतिमुक्तलतामण्डपैर्मध्यवीलताम-
ण्डपैश्च मण्डितम् । प्रियजनेति । प्रियजनविप्रयोगसमुत्पन्नेन पाद-
प्रणामाद्यनुनयावधीरणकुपितस्य बल्लभस्य प्रियोगाज्जातेन शोकेना-
भिभूतस्य युवतिजनस्यानुतापकरं पश्चात्तापकरम् । संप्रयुक्ताना-
मिति, तरुणानां तरुणीनां चेत्यर्थः । अस्मातिशयकुतूहलिनया पौन-
रुक्त्यसमाधानेस्य विषयाभिषङ्गिता प्रसजेदिति न शङ्कनीयम् ।
लौकिकवचनानुसरणपरत्वादेतद्वचनस्य यत एष विषयदोषमनुस-
न्धयेहामुत्रफलभोगविरक्तः । परिव्राजकमाश्रितवान् ।

३३. F O read उअआणं for उअआणं. Mss. F and O have many copyist's errors in this long Prakrit speech.

ते रमणीयम् । कुतः,

अभ्यागतः किसलयाभरणो वसन्तः

प्राप्ता शरत् कुमुदपण्डविभूषणेति ।

बालो नववृत्तुषु रज्यति नाम लोके

यज्जीवितं हरति तत्किल रम्यमस्य ॥ १० ॥

अपरमर्थभूतवस्त्वनवगाहिनीं वाचं श्रुत्वास्य विषयाभिषङ्गि-
तामाशङ्क्याह, मूर्खेति । इन्द्रियप्रभावादेव हि वस्तूनां हृद्यताप्रती-
तिः । अतस्तदवसादे विषयाभिषङ्गः कथं न हीयेत इत्यभिप्रायेणाह,
अहन्यहनीति । हीयमानेषु जरावशतः क्षीयमाणेषु इन्द्रियेषु भाव-
विकृतिवशादर्थेषु च सत्सु किं कीदृशं वस्तु तत्र रमणीयम् । नास्त्ये-
वेति भावः । उक्तमेवार्थमुपपादयति कुत इत्यादिना । लोके
बालः नवेषु ऋतुषु रज्यति नाम इति संबन्धः । बालशब्देने-
हात्मानात्मविवेकशून्यः कथ्यते । नवेषु नवपरिणतेषु, अनेन
विवेकराहित्यं प्रकटितम् । रज्यति स्निह्यति, नामेति प्रसिद्धौ ।
तत्तद्वस्तूनामागमनक्रमेण निजायुषः क्षयं न जानातीति भावः ।
रजनहेतून् कथयति किसलयाभरण इत्यादिना । बालत्वमेव
प्रकटयति यज्जीवितमिति । किलेत्यश्रद्धेयतायाम् । अस्य एव-
मेषु रागं कुर्वतः । अयमत्राशयः । को हि नाम स्वप्राणहरि-
णि कृपाणे बाणे वा प्रणयं विदध्यात् । न कोऽपि इति । काल
एव हि जन्तूनां जीवितमपहरति । तथा च श्रीमद्भागवतव-
चनम् :—

“कालो बलीयान् बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ।

प्रजाः कालयते कीदृन् पशुपालो यथा पशून्” ॥ इति ॥

शाण्डिल्यः— (क) जं जदा रमणिजं तं तदा रमणिजं ३४
ति पृच्छति ।

परिव्राजकः— अपाण्डित्यमभिहितम् । पश्य,
अनागतं प्रार्थयतामतिक्रान्तं च शोचताम् ।
वर्तमानैरतुष्टानां निर्वाणं नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

शाण्डिल्यः— (ख) आअदमाणो पन्था । कर्हि ३५ दा-
णि उवविमामो ।

विषयाभिषङ्गशू-योऽपि भगवद्वचनशुश्रूषया प्राकृतवच-
नानुसारेणाह, जं जरेति । यद्यदा रमणीयं तत्तदा रमणीयमि-
ति पृच्छति । यत् किसलयादिकं यदा यास्मिन् क्रतौ रमणीयं
प्रतीयत इति शेषः । तत्तथाप्रतीतं, पृच्छति वदति । लोक इति
शेषः । वसन्तादिजातानां किसलयादीनामेव रम्यत्वं, न पुनः
क्रतूनामिति भावः ।

कार्यकारणयोरभेदोपचारात्तद्वचनमनूयैवाह, अपाण्डित्य-
मिति । अपण्डितानां कर्मापाण्डित्यं, तत्प्रतिपत्तिरिति यावत् ।
वस्तुषु रम्यताप्रतिपत्तिः । किमपाण्डित्यमित्यत्राह, अनागतमिति ।
अत्र विभिर्विशेषणैरविदुषां विषयेषु रम्यताभ्रान्त्यतिशयः सा-
मान्येनोक्तः । ततश्चाप्रस्तुतप्रशंसाभेदोपम । प्रार्थयतामिति ।
अर्थधातोरात्मनेपदित्वेपि घञन्तात्करोति णिचि परस्मैपदनि-
र्वाहः । निर्वाणं मोक्षः स्वरूपानुभव इति यावत् ।

तदनुभवस्वरयैवाह, आअदेति । आयतमानः पन्थाः

(क) यद्यदा रमणीयं तत्तदा रमणीयमिति पृच्छति ।

(ख) आयतमानः पन्थाः । कुत्रेदानीमुपविशावः ।

34. BFO read अरमणिजं for रमणिजं.

35. कर्हि and तर्हि are used here to mean कुत्र and तत्र. They
literally mean कस्मिन् and तस्मिन् where they are locative in
form. (See Introduction to Prakrit, P.p. 16, 81 and 181)

परिव्राजकः— इहैवासिष्यावहे ।

शाण्डिल्यः— (क) अचौक्षं, अचौक्षं ।

परिव्राजकः— मेध्यमरण्यमदूष्या भूः ।

कस्मिन्निदानीमुपविशावः । आयतं दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य सः ।
द्राघीयो मार्गसञ्चरणमेव ह्युपवेशनाभिलाषे हेतुः, कस्मिन्निति
प्रदेश इति शेषः । इति बाह्योर्थः । आभ्यन्तरस्तु— आभीक्ष्ण्येन
यतमानः प्रवर्तमानः । बहुशो जननमरणगर्भवासाद्यनुभवात् सं-
सार एव पन्थाः । कस्मिन्निति समय इति शेषः । उपवेशन-
मेतस्मान्निवृत्तिः इति । इहैव पुरोभाग एव, इदानीमेवेति च ।
अचौक्षं अचौक्षं, अशुद्धमित्यर्थः । चौक्षमिति शुद्धिरूपेण कश्चि-
दन्युत्पन्नशब्दः चौक्षं शुद्धमनोज्ञयोरित्यभिधानम् । मेध्यमर-
ण्यमिति, कान्तारं तु सदा शुचीति स्मृतेः शुद्धमित्यर्थः । अदू-
ष्या भूः इति, विश्वंभरा च नित्यशुद्धेति स्मृतिवचनादिति बा-
ह्योर्थः । अन्यस्तु, गुरुशिष्ययोरितरेतरसंघर्षसापेक्षस्वोत्पत्तिक-
त्वेनारण्यमिति ज्ञानमुच्यते । यथोक्तमस्मद्गुरुभिर्गुरुमरुत्पु-
राधीश्वरस्तुतौः—

“आचार्याख्याधरस्थारणिसमनुमिलच्छिष्यरूपोत्तरार-

ण्यवेधोद्भासितेन स्फुटतरपरिबोधाग्निना दह्यमाने ।

कर्मालीवासनातत्कृततनुभुवनभ्रान्तिकान्तारपूरे

दाह्याभावेन विद्याशिखिनि च विरते त्वन्मयी खल्ववस्था” । इति ॥

‘आत्मन आकाशस्संभूत’ इत्यादिश्रुते भूरित्यात्मा इति ।

(क) अचौक्षं, अचौक्षम् ।

शाण्डिल्यः— (क) जदा परिस्सन्तो उपविसदुकामो तदा
अचोक्खं चोक्खं ३६ वा करोसि ।

परिव्राजकः— श्रुतिः प्रमाणं, नाहम् । कुतः,

अतिमानोन्मत्ताना-

महिते हितमिति कृतप्रतिज्ञानाम् ।

नैवास्ति परं तेषां

स्वच्छन्दकृतप्रमाणानाम् ॥ १२ ॥

इतरजनान् प्रति स्वात्मानं छादयितुं भगवन्तमवमल्यैवाह, जदे-
ति । यदा परिश्रान्त उपवेष्टुकामः तदा अचौक्षं चोक्षं वा करो-
षि । यदा खलु भगवतश्शरीरग्लानिर्जायेत तदा अशुद्धं प्रदेशं
सर्वं शुद्धमेव करोषीत्यर्थः । परमार्थस्तु निर्मलतरज्ञानविश्वस्त-
कल्मषस्य भगवतस्सर्वेषामेवाशेषपापक्षयकरणसामर्थ्यमालोच्य
मनामि नितरां बहुमतिरेव । वाशब्दोपचारणे । बाह्यार्थानुसा-
रेणोत्तरमाह, श्रुतिः प्रमाणमिति । प्रमाणं निश्चायकं, श्रुतिदृष्टं
तत्त्वमेव मयेदानीमुक्तमिति भावः । उक्तस्यार्थस्य विपक्षे बाध-
कमाह कुत इत्यादिना । अतिमानोन्मत्तानां अभिजनविद्यासंभू-
ताभिमानोद्भ्रान्तानाम् । अहिते निरयैकफले, हितमिति शु-
भावहमिति, कृतप्रतिज्ञानां कृतनिश्चयानाम् । नैवास्तिपरमिति
परमित्युत्कृष्टतमं वस्तुस्वरूपसिद्धिर्नास्तीत्यर्थः । स्वच्छन्दकृत-
प्रमाणानां स्वमनीषिकयैवान्यथीकृतनिखिलविधिवाक्यतात्पर्या-
र्थानाम् ।

(क) यदा परिश्रान्त उपवेष्टुकामस्तदाचौक्षं चोक्षं वा करोषि ।

36. A reads चोक्खमचोक्खं for अचोक्खं चोक्खं.

शाण्डिल्यः— (क) अप्रमाणं तुह ३७ एदं बहुअं मन्तअ-
न्तस्स ।

परिव्राजकः— मा मैवम् ।

प्रमाणं कुरु यल्लोके प्रमाणीकिते बुधैः ।

नाप्रमाणं प्रमाणस्थाः करिष्यन्तीति निश्चयः ॥ १३ ॥

शाण्डिल्यः— (ख) ण खु दे पमाणं जाणामि ।

अप्रमाणं तव एतद्बहुमन्त्रयमाणस्य । एतत् श्रुत्यर्थव-
बोधकं वचनम् । बहु मन्त्रयमाणस्येति, बहुधा बहुवदत इत्यर्थः ।
एवं बहुवादिनस्तव वचनेन श्रुत्यर्थो मम न हृदयङ्गमीभवतीति
भावः । तिष्ठन्तु तावच्छ्रुतयः स्वरूपग्रहणपर्यन्तम् । बहुधा
बहु वदतः । तव वचनान्मम नान्यत् प्रमाणमित्येव निगूढोर्थः ।
अस्मात् परं प्रमाणं नास्तित्यप्रमाणम् । अनुत्तममित्यादिवत् ।

मम वचनं यदि न प्रत्यायकं तर्हि वेदवाक्यमेव ताव-
द्विश्वसिहीत्याह, प्रमाणमिति । लोके बुधैः यत् प्रमाणीक्रियते
तत् प्रमाणं कुरु इति संबन्धः । प्रमाणं प्रमाणं कुर्वित्यावृत्त्या
योजनीयम् । प्रमाणमिति वेदः । बुधैरङ्गीकृतस्याङ्गीकरणीयत्वे
हेतुमाह, नाप्रमाणमिति । प्रमाणस्थाः शास्त्रप्रवर्तकाः प्रमाण-
मित्यनुषज्यते । अप्रमाणं न प्रमाणं करिष्यन्तीत्यर्थः । सर्वथा
त्वभिदानीं सुगतविवसनादिसमो माभूरिति तात्पर्यार्थः । स्वरू-
पग्रहणत्वरयैवाह, ण खु इति । न खलु ते प्रमाणं जानामि ।

(क) अप्रमाणं तवैतत् बहुकं मन्त्रयमाणस्य ।

(ख) न खलु ते प्रमाणं जानामि ।

37. B E F O read मम for तुह.

परिव्राजकः— आगच्छ वत्स! अधीष्व तावत् ।

शाण्डिल्यः— (क) न दाव अज्ज्ञस्सं ।

परिव्राजकः— किमर्थम् ।

शाण्डिल्यः— (ख) अज्ज्ञअणस्स दाव अत्थं सोदुमि-
च्छामि ।

परिव्राजकः— अधीताध्ययनैरपि कालान्तरविज्ञेया भव-
न्त्यध्ययनार्थाः । तस्मादधीष्व तावत् ।

प्रमाणमिति श्रुत्युपदिष्टं तत्त्वम् । स्वरूपोपदेशेनैव शीघ्रं मां कु-
तार्थं कुर्विति भावः । अस्य प्रकरणस्य प्रमेयतत्त्वनिरूपणपर-
त्वात् न प्रहसनार्थः ।

यदि मम वचनेन तव श्रुत्युपदिष्टं तत्त्वं न हृदयंगमीभव-
ति तर्ह्यध्ययनमेव कुर्वित्याह, एहीति । तावच्छब्दोऽत्र धौ स्वरू-
पावगमनपर्यन्तमधीष्वेत्यर्थः । अक्षराणामेवासकृत्पाठे स्वरू-
पावगमो भवेदिति भावः । पूर्वमेव शतकृत्वः पठितानां श्रुती-
नां पुनरपि पाठो वृथैवेत्याह, न खु इति । न खल्वध्येष्ये ।
अत्र हेतुं जिज्ञासते किमर्थमिति । तमेवाह अज्ज्ञअणेति ।
अध्ययनस्य तावदर्थं श्रोतुमिच्छामि । अध्ययनशब्देनाध्येयो
वेदः कथ्यते । कर्मणि ल्युट् । अर्थप्रहणाधिकारितामनादृत्यै-
वाह, अधीताध्ययनैरिति । अधीतवेदैरित्यर्थः । कालान्तर-
विज्ञेयाः अक्षरपठनशीलानां तत्संस्कारवशात् कालान्तरे सम्य-

(क) न तावदध्येष्ये ।

(ख) अध्ययनस्य तावदर्थं श्रोतुमिच्छामि ।

शाण्डिल्यः— (क) अधीदे किं भविस्सदि ।

परिव्राजकः— शृणु । ज्ञानाद्भवति विज्ञानं, विज्ञानात्संय-
मः, संयमात् तपः, तपसो योगप्रवृत्तिः, योगप्रवृत्तेरती-
तानागतवर्तमानतत्त्वदर्शनं भवति । एतेभ्योऽष्टगुणमैश्व-
र्यं लभते ।

शाण्डिल्यः— (ख) भो ! भअवं ! अप्पच्चक्खे ३८ जहाका-
गवगन्तुं सुकरा इत्यर्थः । अन्यथा दुर्बोधा एवेति भावः ।
अध्ययनार्थाः उपनिषदार्थाः ।

कालान्तरभाविनीं पुनः फलसिद्धिं पृच्छति अधीद इति ।
अधीते किं भविष्यति । तिष्ठतु तावदध्ययनार्थः । अक्षरपठन-
संस्कृतबुद्धीनां पुनस्तदर्थवगमनं विना किमन्यत् फलं भविष्य-
तीति प्रश्नार्थः । तदप्यवधारयेत्याह, ज्ञानादिति । व्युत्पन्नानां
प्रथमतो जन्यस्य फलस्य सुलभतां प्रकाशयितुं तदनुस्यूवाह ज्ञा-
नादिति । श्रुतिविषये दिङ्मात्रावबोधो ज्ञानम् । विज्ञानमनु-
भवः असन्दिग्धाविपर्यस्ततयावगमनमिति यावत् । अहिंसास-
त्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाणां सम्यगुत्पत्तिस्तस्यमः । स्वधर्मवर्तनं
परधर्मानाश्रयणं च तपः । आत्मविषये निश्चयो योगप्रवृत्तिः,
मननशीलतेति यावत् । एतेभ्य इति संकलितेभ्य इत्यर्थः ।

स्वरूपश्रवणशुश्रूषयैवाह, अप्पच्चक्खेति । अप्रत्यक्षे यथा-
कामं मम बुद्धिं परिभूय भणसि, शक्यं पुनरदृष्टे भगवतः परगेहा-

(क) अधीते किं भविष्यति ।

(ख) भो ! भगवन् ! अप्रत्यक्षे यथाकामं मम बुद्धिं परिभूय भणसि, शक्यं
पुनरदृष्टे भगवतः परगेहाणि प्रवेष्टुम् ।

मं मम बुद्धिं परिभविअ भणासि, सकं पुण अदिठे भअ-
वादो परगेहाणि पविसिदुं ।

परिव्राजकः— किमभिप्रेतं भवतः ३९ ।

शाण्डिल्यः— (क) मम अभिप्रेतं सक्रियसमणआणं का-
ळणादो सुसाधिदाणि सङ्घप्रयुक्तानि भोजनाणि अ-
ह्णिदुं ।

णि प्रवेष्टुम् । अप्रत्यक्षे अतीन्द्रियं वस्तु विषयीकृत्य, यथाकाममि-
ति निजवैदुष्यं प्रकटयेति भावः । मम बुद्धिं परिभूय अस्मद्ग्रह-
णसामर्थ्यमनालोच्यैव, व्यामोहं विधायेति यावत् । अदृष्ट इति
अदृश्ये वस्तुनि तत्र किमेतच्छक्यमिति प्रश्नः । किं पुनस्तदि-
त्यत्राह परगेहाणि प्रवेष्टुमिति । अदृश्यो भूत्वा भगवतः परगे-
हाणि प्रवेष्टुं किं शक्यमिति प्रश्नार्थः । अत्र भवनशास्त्रशरीरा-
णां साधारण्येन गेहशब्दः प्रयुक्तः । अयमत्राशयः— भगवता
खल्विदानीं योगप्रवृत्तिरध्ययनफलत्वेनोक्ता । तत्र परकायप्रवेशोऽ-
पि योगसिद्धिष्वेक इति श्रूयते । तस्मादध्ययनतो मम परकायप्र-
वेशसामर्थ्यं कदाचिज्जायेतापि । ततश्च जीवजीवनशरीरं प्रविश्य
तद्वाद्धान्तसारमवगन्तुं सुकरमिति । एतच्च भाविनः परकायप्र-
वेशस्य बिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ।

पूर्वापरविरोधिनीं वाचमनूयैवाह, किमभिप्रेतमिति । कृ-
च्छ्राध्यात् क्षिप्रसाध्यमेव वरमित्यभिप्रेत्याह, ममेति । मम अ-

(क) मम अभिप्रेतं शाक्यश्रमणकानां कारणात् सुसाधितानि सङ्घप्रयुक्ता-
नि भोजनानि अशितुम् ।

39. B omits this sentence, as well as the next one
spoken by शाण्डिल्य,

परिव्राजकः— अकाल्यं वर्तते लोभः ।

शाण्डिल्यः— (क) एदस्स कारणादो तुवं मुण्डितोसि ४० ।

परिव्राजकः— मा मैवम् ।

महात्मभिः सेवितपूजितं द्विजैः

सुरासुराणामपि बुद्धिसंमतम् ।

अवार्य ४१ मक्षोभ्यमचिन्त्यमव्ययं

महन्मया ४२ योगफलं निषेव्यते ॥ १४ ॥

भिप्रेतं शाक्यश्रमणकानां कारणात् सुसाधितानि सङ्घप्रयुक्तानि
भोजनानि अशितुम् । शाक्यश्रमणकानां कारणादिति तेषां भु-
क्त्यर्थमित्यर्थः । सङ्घप्रयुक्तानि शाक्यसमयवशात् सङ्घशब्दा-
भिधेयैः परिचारकैः सुष्ठु संपादितानि भोजनानि अशनविशे-
षान् । अकाल्यमिति क्रियाविशेषणं, कालानर्हतया जायत इत्यर्थः ।

एतस्य कारणात् त्वं मुण्डितोसि । भुक्त्यर्थमेवेत्यर्थः ।
आभ्यन्तरस्तु भुक्त्यर्थमिति । मुण्डितोसि यतिधर्ममाश्रितोसि ।
बाह्यार्थानुसारेणोत्तरमाह, मामैवमिति । वादीरिति शेषः । किं
पुनः कारणामित्यत्राह, महात्मभिरिति । मया योगफलं निषे-
व्यते इति सम्बन्धः । मया यतिधर्माननुतिष्ठता योगफलं आ-

(क) एतस्य कारणात् त्वं मुण्डितोसि ।

40. To this B adds ण हु दे अण्णं पओअणं जाणामि । F O add
ण अहु अण्णं पओअणं पेक्खामि.

41. E reads अबोध्यं for अवार्य.

42. B D E read महन्महा for महन्मया.

शाण्डिल्यः— (क) भो! भवन्! जोओ जोओत्ति पव्वा-
जआ बहुअं मन्तअन्ति । को एसो जोओ णाम ।

परिव्राजकः— शृणु,

ज्ञानमूलं तपः सारं सत्वस्थं द्वन्द्वनाशनम् ।

मुक्तं द्वेषाच्च रागाच्च योग इत्यभिधीयते ॥ १५ ॥

नन्दमयं ब्रह्मैव निषेव्यते अनुभूयते । कीदृशं तदित्यत्राह, महा-
त्मभिरित्यादि । महात्मभिः परमर्षिभिः सेवितपूजितं अनुभूया-
चितं द्विजैः शुकवामदेवसनत्कुमारप्रभृतिभिः । सुरासुराणामपि पु-
रन्दरप्रह्लादादीनामपि । बुद्धिसंमतं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या सम्य-
गदृष्टं, नैवानुभूतमिति भावः । अवार्थं केनापि वारयितुं न शक्यं,
निरवयवत्वादिति भावः । अक्षोभ्यं क्षोभयितुमपि न शक्यं, अव्ययं
विनाशरहितम् । महज्जगज्ज्याप्तं योगफलं चेत् भगवद्भिर्निषेव्यते ।

तर्हि स योगः कीदृश इति पृच्छति, भो इति । भग-
वन्! योगो योग इति प्रब्राजका बहु मन्त्रयन्ते, क एष योगो ना-
म । मोक्षोपायतया सर्वसंमतत्वाद्विर्वचनम् । प्रब्राजकास्सं-
न्यासिनः । बहु मन्त्रयन्त इत्यनेन मतभेदेन वर्तनं स्वस्य तत्रौ-
दासीन्यं च व्यज्यते । क एष योग इति । कपिलपतञ्जलिप्र-
भृतिभिर्बहुधा कथितेषु भवद्भिमतः कः प्रवरो योग इति
प्रश्नार्थः ।

ब्रह्मात्मैकत्वानुभवनमेव विशिष्टो योग इत्यभिप्रायेणाह,
ज्ञानमूलमिति । ज्ञानमूलं कारणं यस्य तत्तथोक्तम् । तपः सा-
रं स्वधर्मानुष्ठानरूपस्य तपसस्सारांश इत्यर्थः । सत्वस्थं तत्त्वे

(क) भो! भगवन्! योगो योग इति प्रब्राजका बहुकं मन्त्रयन्ते । क एष
योगो नाम ।

शाण्डिल्यः— (क) आहारप्रमादो सव्यप्रमादोत्ति मन्तअ-
न्तस्स ४३ णमो भवदो बुद्धस्स ।

परिव्राजकः— शाण्डिल्य! किमेतत् ।

शाण्डिल्यः— (ख) भवन्! किं ण आणासि । पुठमं ए-
व्व अहं पादरसनलोहेण सक्किअसमणअं पव्वजिदोस्मि ।

स्थितिर्यस्य तत्, द्वन्द्वनाशनं शीतोष्णसुखदुःखादि क्षपणक्षमम् ।
मुक्तं द्वेषाच्च रागाच्चेति कामक्रोधादिभ्यो निर्वृत्तमित्यर्थः ।

उपेयचिन्तनं मुक्तोपायनगवेषणं महते क्लेशायेत्याह, आ-
हारेति । आहारप्रमादस्सर्वप्रमाद इति मन्त्रयमाणाय नमो भ-
गवते बुद्धाय । आहारविषयेऽनादर आहारप्रमादः । आहार-
मूलत्वात् सर्वप्रवृत्तीनां तदनपेक्षणे सर्वपुरुषार्थनाश इति भावः,
इति बाह्योर्थः । आभ्यन्तरस्तु— आह्रियते संपाद्यत इत्याहा-
रो मोक्षः । प्रमादस्तदुपेक्षा मोक्षविषयेऽनुत्साह इति यावत् ।
बुद्ध इत्यात्मारामः तस्मै नम इति । निखिलजनकृपयैव हितो-
पदेशकरणजनितसंतोषातिशयप्रयुक्तमिह नमनमित्यवगन्तव्यम् ।

अभिप्रायस्फुटीकरणायैवाह, शाण्डिल्येति । मोक्षलभन-
त्वरयैवेदं मयोक्तमित्याह, भवामिति । भगवन् न जानासि,
प्रथमं प्रातरशनलोभेन शाक्यश्रमणकं प्रव्रजितोस्मि । आद्यप्र-
न्थस्यार्थ एवास्याप्यर्थः । तत्र गृहीतं तर्हि वस्तु किमस्तीति पृ-

(क) आहारप्रमादः सर्वप्रमाद इति मन्त्रयमाणाय नमो भगवते बुद्धाय ।

(ख) भगवन्! किं न जानासि । प्रथममेवाहं प्रातरशनलोभेन शाक्य-
श्रमणकं प्रव्रजितोस्मि ।

43. F O read चिन्तअन्तस्स for मन्तअन्तस्स.

परिव्राजकः— अस्ति किञ्चिदपि ज्ञातम् ।

शाण्डिल्यः— (क) अत्थि, अत्थि । पभूदं पि अत्थि ।

परिव्राजकः— भवतु, श्रोण्यामस्तावत् ४४ ।

शाण्डिल्यः— (ख) सुणादु भवो ४५ । “अष्टौ प्रकृतयः, षोडशविकाराः, आत्मा, पञ्च वायवः, त्रैगुण्यं, मनः, सञ्चरः, प्रतिसञ्चरश्चेति” । एवं भवदा जिणेण पि-
डअपुत्थएसु उत्तं ।

छति, अस्ति किञ्चिदपीति । न तावत् किञ्चिदेवेत्याह, अत्थीति । अस्ति अस्ति प्रभूतमप्यस्ति । आगमभागे तर्कभा-
गे च तत्र गरीयान्मम व्यापारो जात इति भावः ।

किमिदानीं युक्तमिति मनसा निश्चिनोति, भवत्विति । एतदीयपूर्वचरितं तावदवहितः शृणुमः, का वा तेन हानिरिति भावः । आत्मनो बहुशास्त्रपरिचितं भ्रान्तिव्याजेन प्रकटयति, सुणादु इति । शृणोतु भगवानष्टौ प्रकृतय इति । सत्वरजस्त-
मसां साम्यावस्था प्रकृतिः । इयमेव मूलप्रकृतिरित्युच्यते । त-
स्या महान् महतोहंकारः अहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि इत्यष्टौ प्रकृतयः । बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च पञ्च महा-
भूतानि मनश्चेति षोडशविकाराः । तथा चोक्तं— “मूलप्रकृति-

(क) अस्ति, अस्ति । प्रभूतमप्यस्ति ।

(ख) शृणोतु भगवान् । एवं भगवता जिनेन पिटकपुस्तकेषु उक्तम् ।

44. F O read 'शृणुमस्तावत्'.

45. B O F have भववं for भवो (see note 29)

परिव्राजकः— शाण्डिल्य ! सांख्यसमय एष न शाक्यसमयः ।

शाण्डिल्यः— (क) बुभुक्ष्वाए ओदनगदाए चिन्ताए अ-
ञ्जं चिन्तिदं अञ्जं ४६ मन्तिदं । दाणिं ४७ सुणादु भ-
वोः—

रविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त, षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । मन इति तत्त्वेष्वेकम् । अकर्ता सर्वत्रोदासीनः पुरुष आत्मा । प्राणाद्याः पञ्च वायवः । त्रयाणां गुणानां समाहारस्यैगुण्यम् । सञ्चरस्सृष्टिः । प्रतिसञ्चरः प्रल-
यः । पिटकपुस्तकेष्विति, निःश्रेयससाधनत्वेन भगवता जिनेन कथितानां पिटकाख्यानां वाक्यानां विलेखनकर्मस्वित्यर्थः । पु-
स्तमेव पुस्तकं, ‘पुस्तं लेख्यादिकर्मणि’ इत्यमरः । अत्राष्टौ प्रकृत-
य इत्यादिकं वचनमिति नाव्यवच्छिन्नत्वात् पिटकपुस्तकपठिता-
नां शब्दानामनुकरणमित्यवसेयम् । अत एव खल्वात्मीयभाषां मुक्त्वा संस्कृतभाषयैव कथनम् ।

भ्रान्तिव्याजस्य सत्यत्वं परिकल्प्याह, शाण्डिल्येति । भ्रान्तिमेव समाधत्ते बुभुक्षेति । बुभुक्षया ओदनगतया चिन्तया अन्यच्चिन्तितं अन्यन्मन्त्रितम् । इदानीं शृणोतु भगवान् —
प्राणातिपाताद्विरमणं शिक्षापदं, अदत्तादानाद्विरमणं शिक्षापदं, अन्नह्यर्चयाद्विरमणं शिक्षापदं, मुधावादाद्विरमणं शिक्षापदं, अ-

(क) बुभुक्षया ओदनगतया चिन्तया अन्यच्चिन्तितं अन्यन्मन्त्रितम् ।
इदानीं शृणोतु भगवान् ।

46. B F O write मए after अञ्जं, F O read अण्णं for अञ्जं.

47. The Mss. here write दाणिम्, while they write दाणि in other places.

पाणादिपादादो वेरमणी ४८ सिक्खापदं ।
 अदिण्णादाणादो ४९ वेरमणी सिक्खापदं ।
 अब्बह्वच३आदो वेरमणी सिक्खापदं ५० ।
 मुधावादादो वेरमणी सिक्खापदं ।
 विआळभोअणादो ५१ वेरमणी सिक्खापदं ५२ ॥

कालभोजनाद्विरमणं शिक्षापदं, अस्माकं सङ्घं बुद्धं धर्मं शरणं गच्छामि । प्राणातिपातो जन्तुहिंसा । अदत्तादानं परवित्ता-
 पहरणम् । अब्रह्मचर्याद्विरमणं ब्रह्मचर्यस्वीकरणम् । मुधावा-
 दाद्विरमणं सत्यवचनम् । अकालभोजनाद्विरमणं तु प्रतिदिन-
 मेककालभोजनम् । अह्माणं सङ्घमित्यादिकं तु त्रिशरणगमन-
 मार्गः ।

प्राणातिपाताद्विरमणं शिक्षापदम् ।
 अदत्तादानाद्विरमणं शिक्षापदम् ।
 अब्रह्मचर्याद्विरमणं शिक्षापदम् ।
 मुधावादाद्विरमणं शिक्षापदम् ।
 विकालभोजनाद्विरमणं शिक्षापदम् ।

48. B D E give पाणादि° etc. as the fourth precept. F O read वेरमणिं सिक्खापदं.

49. A reads अदत्तादा° for अदिण्णादा°.

50. O does not give this line.

51. A C O read अआळभो° for विआळभो°; the latter reading is better.

52. O omits this line. According to Buddhist ethics the fifth item of good behaviour is सुरामेरयमञ्जपमादट्ठाना वेरमणी, (abstaining from any state of indolence arising from the use

अह्माणं बुद्धं, धम्मं, सङ्घं सरणं गच्छामि ५३ ।
 परिव्राजकः— शाण्डिल्य ! स्वसमयमतिक्रम्य परसमयं
 वक्तुं नार्हति भवान् ।
 तमस्त्यक्त्वा रजो जित्वा सत्वस्थः सुसमाहितः ।
 ध्यातुं शीघ्रं भवान् ध्यानमेतज्ज्ञानप्रयोजनम् ॥ १६ ॥

स्वसमयमतिक्रम्येति, वैदिकमार्गं विहायेत्यर्थः । परस-
 मयं बौद्धविवसनादिमतम् । स्वसमयाचरणं पुनः कथमित्यन्वा-
 ह, तम इति । तमस्त्यक्त्वा मोहानधीनो भूत्वा । रजो जि-
 त्वा, न तु त्यक्त्वा, रजोरूपिणीं योगप्रवृत्तिं विधेयीकृत्येति या-
 वत् । सत्वस्थः सत्व एव स्थितः, रागद्वेषयोर्मध्यस्थ इत्यर्थः ।
 सुसमाहितः बशीभूत्वा । ध्यातुं ध्यानं कुरु, मननशीलो भवे-
 ति यावत् । ध्यानशब्देनेह ध्येयं वस्त्वभिधीयते । एतज्ज्ञान-
 प्रयोजनमिति, मननमेव हि श्रुतिप्रतिपादितार्थग्रहणस्य फलमि-
 ति भावः ।

अस्माकं बुद्धं धर्मं सङ्घं शरणं गच्छामि ।

of intoxicants); these are called the famous *Panchasilas* (पञ्चशील) of the *Bhikkhus*. For the details, see the *Khuddakapatha* (कुद्धकपाठ) with *Paramatthajotika* I. Part II, (P. T. S.) pp. 25 ff. Also see the Pali Text Society's *Pali-English Dictionary*. Part VIII. p. 171.

53. These are what are the *Thrisaranas* (त्रिशरण) of the Buddhists. The order followed here is as given in A and E. BC and D write सङ्घं, बुद्धं, धम्मं etc. FO write सङ्घं, बुद्धं, सरं etc. omitting धम्मं.

शाण्डिल्यः— (क) भवो ५४ सुसमाहितो जो अं चिन्तेदु ।

अहं सुसमाहितो ओदनं चिन्तेमि ।

परिव्राजकः— छिद्यतामेषा कथा ।

सर्वं जगत्संक्षिप देहबन्धे

यथेन्द्रियाण्यात्मनि योजयित्वा ।

ज्ञानेन सत्त्वं समुपाश्रय ५५ त्वं

देहात्मनात्मानमवेक्ष्य ५६ कृत्स्नम् ॥ १७ ॥

उपेयतत्त्वचिन्तनमेव ममेदानीमभिलषितं न तूपायचिन्तनमित्याह, भवमिति । भगवान् सुसमाहितो योगं चिन्तयतु, अहं सुसमाहित ओदनमेव चिन्तयामि । ओदनमन्नं, तृप्ति-कारिता साधर्म्याद् मोक्षश्च । अतीन्द्रियत्वादेवास्तामुपेयकथा, इदानीं तु तत्प्राप्तये सम्यगुपाय एव चिन्तनीय इत्याह, छिद्यतामिति । एषा कथा उपेयचिन्तनकथा । उपायगवेषणस्य पुनः सुकरतां प्रकटयन्नाह, सर्वं जगदिति । निखिलं प्रपञ्चमित्यर्थः । संक्षिप निधेहि, निजदेहं विराडात्मना भावयेत्यर्थः । तथा चोक्तं— “नाभेरधस्तात् पातलं द्यौः कण्ठात्तु ब्रिविष्टपं, कण्ठादूर्ध्वं तु लोकास्ते सत्यान्ता ह्यत्र विग्रहे” इति । पञ्चीकृत-

(क) भगवान् सुसमाहितो योगं चिन्तयतु । अहं सुसमाहित ओदनं चिन्तयामि ।

54. DE read this passage thus ! शाण्डिल्यः— जइ एवं ओदनं एवं चिन्तेमि । FO read, शाण्डिल्यः— जइ एवं एक्को एवं तुवं सुसमाहितो जोअं एव चिन्तेदु । अहं etc.

55. BFO read समुपाश्रयित्वा.

56. A writes सर्वात्मना for देहात्मना.

पञ्चमहाभूताद्व्यतिरेकेण निजदेहं सदा भावयेति यावत् । यथेति यथावदित्यर्थः । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि च, आत्मानि मनसि, योजयित्वा बहिर्मुखान्यन्तर्मुखानि विधायेत्यर्थः । अनेन प्रत्याहारोभिहितः । एतच्च यमनियमादीनामप्युपलक्षणम् । नन्विन्द्रियाणि कथं विषयेभ्यो निवर्तयितुं शक्यानि इत्यत्राह, ज्ञानेनेति । श्रुत्यर्थचिन्ताजनितेनेत्यर्थः । सत्त्वं सत्त्वगुणम् । निखिलेष्वर्थेषु रागद्वेषादिकं मुक्त्यौदासीन्यमिति यावत् । देहात्मना देहस्वरूपेण आत्मानं स्थूलरूपं सूक्ष्मरूपं च देहं अवेक्ष्य भावयित्वा । कृत्स्नमिति ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलमपीति भावः । एतच्च सर्वं जगत् संक्षिप देहबन्ध इत्यस्यैव निगमनमित्यवसेयम् । एवं भूतो योगस्त्वया स्वरूपसिद्धये सम्यक् परिशीलनीय इति वाक्यार्थः ।

अथ योगेनैव तुरीयपुरुषार्थं प्रतिविवादयिषुर्मुहाकविः सर्वं जगत्संक्षिपेद्यादिनोपक्षिप्तस्य तस्य स्वरूपमेव प्रपञ्चयिष्यन्नाह, ततः प्रविशतीति । अवेदमनुसन्धेयम्ः—

आस्मिन् नाट्यरसे निसर्गगहने योगीन्द्रशिष्याबुभावात्मानौ परजीवशब्दकथितावन्या तथैवाञ्जुका ।

मूलाधारसमुद्रता समुषिरा नाडी सुषुम्नाऽपरे

चेष्ट्यौ चोभयपार्श्वगे समुषिरे नाड्याविडापिङ्गले ॥

अविद्या गणिकामाता महान् राभिलको मतः ।

वैद्यो विकल्पसङ्कल्पौ कालस्तु यमपूरुषः ॥

एवं प्रेक्षामयं योगं युञ्जन् नर्तकतापसः ।

प्रत्यञ्चमच्युतं सद्यः साक्षात्कृत्य सुखी भवेत् ॥ इति ॥

(ततः प्रविशति गणिका चेष्ट्यौ च)

गणिका— (क) हज्जे! महुअरिए! महुअरिए! कहिं कहिं
रामिलओ ।

चेटी— (ख) अञ्जुए! अअं आअच्छामिति भणिअ णअरं
एव पविटो आवुत्तो ।

ततश्च सर्वं जगत् संक्षिपेत्यादिके योगस्वरूपोपदेशवचने देह-
बन्धशब्देनैव सुषुम्नात्मिकाया गणिकायाः प्रवेशः सूचित
इत्यवगन्तव्यम् ।

अथ प्रणयकोपेन पराङ्मुखीभूयैव तिष्ठन्तं निजवल्लभं
रामिलकमनुनेतुं प्रेषितां चेटीं प्रति तद्वृत्तान्तं पृच्छति, हज्जे
इति । हज्जे! मधुकरिके! मधुकरिके! कस्मिन् कस्मिन् रामिलकः ।

प्रणयकोपपराङ्मुखवल्लभ-

प्रणयविह्वलधीर्मधुबोधिता ।

इति जगाद् ततो गणिका सखीं

क नु गतो वत रामिलको मम ॥

स्वकृततदीयानुनयावधीरणजनितानुविवशतया द्विर्वचनम् । रा-
मिलकवृत्तं कथयति, अञ्जुए इति । अञ्जुके आगच्छामीति
भणित्वा नगरमेव प्रविष्टा आवुत्तः । त्वं तावदविलम्बितमेव स-
खीसमीपं गच्छ, अहं अनुपदमेवागच्छामीत्युक्तत्वेत्यर्थः । नगरं
पाटलीपुत्रकाख्यं, आवुत्तः रामिलकः । अत्र अञ्जुकाया इमे

(क) हज्जे! मधुकरिके, मधुकरिके! कुत्र कुत्र रामिलकः ।

(ख) अञ्जुके! अहमागच्छामीति भणित्वा नगरमेव प्रविष्टा आवुत्तः ।

गणिका— (क) हज्जे! किं णु खु भवे ।

चेटी— (ख) किमञ्जं गोहिं तुवारेदुं ।

गणिका— (ग) दाणिं पि ण पअत्ता गोदठी ।

चेटी— (घ) सुदुठु अञ्जुआ भणादि ५७ । आसवो एव
गोदठी, जो मत्तावेदि हस्सावेदि लज्जाधीरं पि इत्थि-
आजणं ।

चेष्ट्यौ प्रतिस्नेहविश्वासाद्यतिशयवशाद्गणिनीत्वेनैव वर्तनं व्यवहा-
रश्च । अतस्तद्वल्लभो रामिलक आवुत्त इत्यनया कथित इत्यव-
सेयम् । 'भगिनीपतिरावुत्त' इत्यमरः ।

हं इति शङ्कान्तरानुप्राणिते विषादे, किं नु खलु भवेत् ।
मैवं विषादं कुर्वित्याह, किमञ्जमिति । किमन्यत् गोष्ठीं त्वर-
यितुम् । त्वरायितुमित्यनेनागमननैयत्यं प्रकाश्यते । प्रथमाङ्कु-
रितां शङ्कामेवोपोद्वलयति, दाणिं पीति । इदानीमपि न पर्या-
प्ता गोष्ठी । तादृशीमपि शङ्कामपनयति, सुदुठु इति । सुदुठु
अञ्जुका भणति, आसव एव गोष्ठी यो मदयति हासयति ल-

(क) हज्जे! किं नु खलु भवेत् ।

(ख) किमन्यत् गोष्ठीं त्वरायितुम् ।

(ग) इदानीमपि न पर्याप्ता गोष्ठी ।

(घ) सुदुठु अञ्जुका भणति । आसव एव गोष्ठी, यो मदयति हासयति ल-
ज्जाधीरमपि स्वीजनम् ।

57. O omits this passage; it gives part of the next
sentence, from जो मत्ता' etc., as continuation of the previous
piece spoken by Ganika (गणिका).

गणिका— (क) गच्छ, तुवारेहि णं ५८ ।

चेटी— (ख) अज्जुए! तह । (निष्क्रान्ता)

गणिका— (ग) हज्जे! परहुदिए! परहुदिए! कहिं कहिं
उवविसामो ।

चेटी— (घ) अज्जुए! एदस्सि कुसुमिदसहआरतिळअम-
ण्डिदे सिलापट्टए मुहुत्तअं उवविसिअ एकं वत्थुअं गाअदु
अज्जुआ ।

ज्जाधीरमपि स्त्रीजनम् । एवं प्रभावो य आसवः स एवेयं गो-
ष्ठीति कार्यतस्साधर्म्यादध्यवसायः । लज्जाधीरमिति लज्जावशा-
दविभावनीयहृदयविकृतिमित्यर्थः । मधुकरिकावचनेन विगत-
कालुष्यैवाह, गच्छेति । गच्छ त्वरयैनम् । शीघ्रमेवेदानीं म-
दङ्गं तदङ्गसङ्गतं कुर्विति भावः । अज्जुके तथा ।

कुत्रोपविश्य तत्पतीक्षणं करोमीत्याह, परभृतिके इति । परभृ-
तिके! परभृतिके! कस्मिन् कस्मिन् उपविशावः । उपवेशनयोग्यं स्था-
नमाह, अज्जुए इति । अज्जुके! एतस्मिन् कुसुमितसहकारतिल-
कमण्डिते शिलापट्टके मुहूर्तमुपविश्य एकं वस्तु गायतु अज्जुका ।
वस्तुशब्देनाभिमतकथोपक्षेपश्लोकः कथ्यते ।

एवं भवतु । परभृतेति ।

(क) गच्छ, त्वरयैनम् ।

(ख) अज्जुके! तथा ।

(ग) हज्जे! परभृतिके, परभृतिके! कुत्र कुत्र उपविशावः ।

(घ) अज्जुके! एतस्मिन् कुसुमितसहकारतिलकमण्डिते शिलापट्टके मुहूर्-
तमुपविश्य एकं वस्तुकं गायतु अज्जुका ।

58. B reads पवेसेहि णं. DEFO read णं तुवारेहि.

गणिका— (क) एव्वं होदु ।

(उभे उपविश्य गायतः) ५९

परभृतमधुकरनाद-

ज्याघोषः काम एष उयाने ।

तिष्ठति सहकारशरो

मुह्यति नूनं मनोपि मुने ॥ १८ ॥

शाण्डिल्यः— (ख) (आकर्ष्य) ६० अए! कोइळरवो (पुनर्विभाव्य)

ण खु अअं ६१ कोइळरवो । पाअसे विदपक्खित्तं
विअ अइमहुरो कोवि गीअरवो । होदु पेक्खामि दाव ।

शृङ्गाररसमूर्च्छनात्मकं गीतमाकर्ष्याह, अए इति । अ-
ये कोकिलरवः । प्रथमतः स्वरमाश्रावधारणादियमुक्तिः । विभा-
व्येति, समनस्कं श्रुत्वेत्यर्थः । न कोकिलरवः, पायसे धृतप्रक्षि-
प्तमिवातिमधुरः कोपि गीतरवः । भवतु पश्यामि । तावच्छ-
ब्दोवधारणे । प्रक्षिप्तमिति भावे निष्ठा । स्वत एव मधुरे पायसे
धृतप्रक्षेपो यथाखल्वतिशयेन मधुरो भवति तथैव श्रुतिमनोहरे
नादे षड्जादि स्वरसंयोग इत्यर्थः । अविहा! का तु खल्वेषा तरुणी
अनवरोहेणालङ्कारेणालङ्कृता अल्लोद्यानस्यालङ्कार इवोपविष्टा ।

(क) एवं भवतु ।

(ख) अये! कोकिलरवः । न खल्वयं कोकिलरवः । पायसे धृतप्रक्षिप्त-
मिवातिमधुरः कोपि गीतरवः । भवतु पश्यामि तावन् । अविधा! का तु खल्वेषा
तरुणी दर्शनीयाऽनवरोहेणालङ्कारेणालङ्कृतास्योद्यानस्यालङ्कार इवोपविष्टा ।

59. In B the stage direction is (उपविश्य गायति).

60. AC omit this direction.

61. AC omit अअं after खु. For विदपक्खित्तं in the next
sentence B has विदपक्खित्तं and FO विद पक्खित्तं.

(विलोक्य) अविहा! का णु खु एसा तरुणी दस्सणी-
आ ६२ अणवरोहेण अलंकारेण अलंकिदा इमस्स उअ-
णस्स अलंकारो विअ उवविट्ठा ।

चेटी— (क) अञ्जुए !

शाण्डिल्यः— (ख) अह! गणिआ खु इअं । धञ्जा खु
सधणा ।

चेटी— (ग) दुदीअं पि एकं वत्थुअं गाअदु अञ्जुआ ।

गणिका— (घ) तह । (पुनर्गायति)

मधुमासजातदर्पः

कन्दर्पः कामिनीकटाक्षसखः ।

अपि योगिनामिह मनो

विध्यति फुल्लैरशोकशरैः ॥ १९ ॥

अविहेति विस्मयानुभावः । कानुखल्विति वितर्के निपातसमु-
दायः । अनवरोहेणेति, अवरोहरहितोऽनवरोहः शरीरादनवता-
येणेत्यर्थः । मौग्ध्यलज्जादिनेति यावत् । अञ्जुके !

अयि गणिका खल्वियम् । धन्याः खलु सधनाः । 'नि-
स्वं त्यजन्ति गणिका' इत्युक्तत्वाद्धानि एव भाग्यवन्त इति भा-
वः । द्वितीयमप्येकं वस्तु गायतु अञ्जुका । तथा ।

(क) अञ्जुके !

(ख) अयि ! गणिका खल्वियम् । धन्याः खलु सधनाः ।

(ग) द्वितीयमप्येकं वस्तु गायत्वञ्जुका ।

(घ) तथा ।

६२. AC omit दस्सणीआ,

शाण्डिल्यः— (क) अइमहुरं पस्सवदि कण्ठादो । सुणादु
भअवो ।

परिव्राजकः— शब्दप्रयोजनं श्रोत्रम् । प्रसङ्गमत्र न गच्छामि ।

शाण्डिल्यः— (ख) पसङ्गं पि संपदं करोसि, जइ से कारि-
सापणा भवे ।

परिव्राजकः— आ ! ६३ युक्तव्यवहारी भव ।

शाण्डिल्यः— (ग) मा कुप्प । अजुतं पव्वाजआणं कुविदुं ।

अतिमधुरं प्रस्रवति कण्ठात् । प्रस्रवतीति अनायासे-
नोद्गच्छतीत्यर्थः । शृणोतु भगवान् । शब्दप्रयोजनमिति, श-
ब्दप्रहणप्रयोजनमिति समासः । प्रसङ्गमत्र न गच्छामीति, प्र-
कृष्टसङ्गः प्रसङ्गः । पश्चादयो हि यथा श्रोत्रेण शब्दं गृह्णन्ति
तथैवाहमपि सङ्गं विना शृणोमीति भावः । “सङ्गात् संजायते
कामः कामात् क्रोधोभिजायते । क्रोधाद्भवति संमोहः” इति हि
भगवद्वचनम् ।

सङ्गमपि साम्प्रतं करिष्यसि यद्यस्य कार्षापणो भवेत् ।
अस्य सङ्गस्य कार्षापणो धनलव इति बाह्यः । अन्यस्तु सङ्गो
ममत्वं अस्य ममत्वस्य कार्षापणो लेशः । ममतालेशे सत्येव स-
ङ्गो जायेत, भगवतः स पुनर्नास्त्येवेति । बाह्यार्थानुसारेणैवाह,
आः ! अपेहीति । मा कुप्यः, अयुक्तं प्रव्राजकाणां कोपितुम् ।

(क) अतिमधुरं प्रस्रवति कण्ठात् । शृणोतु भगवान् ।

(ख) प्रसङ्गमपि साम्प्रतं करिष्यसि, यद्यस्य कार्षापणं भवेयुः ।

(ग) मा कुप्यः, अयुक्तं प्रव्राजकाणां कोपितुम् ।

६३. AC add अपेहि after आ.

परिव्राजकः — एष न व्यवहरामि ।

शाण्डिल्यः — (क) दानिं पण्डितोसि ।

(ततः प्रविशति यमपुरुषः) ६४

यमपुरुषः — एष भो ।

भूतानि यो हरति कर्महतानि लोके
यः प्राणिनां सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षी ।
उक्तोस्मि तेन शमनेन यमेन देहे
प्राणान् प्रजावधिविधौ विनियोजयेति ॥ २० ॥

एष न व्यवहरामिति । उदासीन एव सर्वत्राहमिति भावः ।
भगवतः स्वरूपस्थितिमवगम्याह, दानिंमिति । इदानीं पण्डि-
तोसि ।

कालात्मनश्च यमपुरुषस्य प्रवेशमाह, ततः प्रविशतीति ।
अथ निजभर्तुरितरभृत्यजनव्यतिरेकेण स्वस्मिन् प्रसादातिशयमा-
लोच्य सहर्षमाह, एष भो इति । तत्प्रकारमेवाह, भूतानीति ।
तेन यमेन देहे प्राणान् प्रजावधिविधौ विनियोजय इति उक्तो-
स्मि इति संबन्धः । तेन तत्तादृशनिरतिशयमाहिम्ना यमेन अ-
स्मत्स्वाभिन्ना । देह इत्यधिकरणे सप्तमी । प्राणानिति मनोबु-
द्ध्यादीनामप्युपलक्षणं, सप्तदशकमिति यावत् । प्रजावधिविधौ
प्रजानामवधिविधौ, परमकर्मणि प्रारब्धावसान इत्यर्थः । मर-
णाभिमुख्ये सतीति यावत् । विनियोजय विगतसंश्लेषान् कुरु ।

(क, इदानीं पण्डितोसि ।

64. B reads यमभटः for यमपुरुषः.

तस्मात्,

नानाराष्ट्रनदीवनाचलवतीं भूमिं समालोकयन्
मेघैस्तोयभरावनम्रनिचयैः ६५ प्रच्छाद्यमानो भृशं ।
तीर्त्वा चारणसिद्धकिन्नरयुतं वातोद्धताभ्रं नभः
संप्राप्तोस्मि यमेन यत्र विहितस्तर्कादिवाहं पुरम् ॥ २१ ॥
तत् क नु खलु सा । अये ! इयं सा ।
सपल्लवैस्तप्तसुवर्णवर्णै-
रशोकपुष्पस्तवकैर्मनोज्ञैः ।

प्रजावधिविधौ प्राणान् देहे विनियोजय इति वा योजना । देहे
यातनादेहे विनियोजय निधेहि, पूर्वदेहादाकृत्येत्यर्थात् । कीदृ-
शेनेत्याह, भूतानीति । निखिलानपि जन्तूनित्यर्थः । हरति
नयति निजनगरमित्यर्थात् । न तु स्वेच्छयेत्याह, कर्महतानीति ।
हतानि अवसितानि कर्माणि प्रारब्धाणि येषां तानि । न-
नु जन्तूनामानन्त्यात् कर्मणां च वैविध्यात् कथं तदवगमसंभव
इत्यत्राह, सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षीति । ननु जन्तुर्हि सापरतया पा-
पिष्ठ एवायमित्यत्राह, शमनेनेति । पापक्षयकरणेन लोकोपका-
रकारिणेत्यर्थः ।

तस्मान्निर्योगकरणस्यापरिहार्यतया । नानेति । अनेन
वियद्गमनानुभूतिः कथ्यते । अहं यमेन यत्र विहितः तत् पुरं
तर्कादिव संप्राप्तोस्मीति संबन्धः । विहितो नियुक्तः । तर्को नाम
मनसश्चेष्टाविशेषः, मननमिति यावत् । यथैव मनसो झटिति
प्राप्यदेशप्राप्तिस्तद्वदेवाहमपीह प्राप्त इत्यर्थः ।

अये इति स्मरणे । इयं पुरतो दृश्यमाना सा यमेनानेतुं
निर्दिष्टा । पुनरपि निपुणं निरूप्याह, सपल्लवैरिति । अनेना-

65. D reads धरावलम्बः, E धरावनम्रः, and FO धरावलम्बः.

अन्तर्हिताभाति वराङ्गनैषा ६६

सन्ध्याभ्रजालैरिव चन्द्रलेखा ॥ २२ ॥

भवतु । अस्त्यस्याः कर्मावशेषः । मुहूर्तं स्थित्वा प्राणान् हरामि ।

चेटी— (क) अञ्जुए ! दस्सणीओ खु एसो असोअकिस-
लओ । णं गह्णामि ।

गणिका— (ख) मा मा एवं । अहं एव गह्णामि ।

यमपुरुषः— अयं स देशकालः ६७ । यावत् सर्पत्वमुपगम्या-
शोकशाखायां स्थित्वास्याः प्राणान् हरामि ६८ । (तथा कुर्वन्)
अयमिदानीम्,

स्या मरणासक्तिः प्रतिक्षिप्यते । अत्र हेतुमाह, अस्तीति ।
अस्याः एवमिह शोशुभ्यमानायाः कर्मावशेषः अनुभूयावशिष्टः
प्रारब्धपर्यन्तः । मुहूर्तं स्थित्वेति, प्रारब्धस्यैवान्तरान्तरा केचन
विपाकास्सन्ति तद्वसरं प्रतिपाल्यास्याः प्राणान्पहरामीति
भावः ।

अञ्जुके दर्शनीयः खल्वेषोऽशोककिसलयः, एनं गृह्णामि ।
मा मा एवं अहमेव गृह्णामि । सः देशकालः अयमि-
ति संबन्धः । सः निखिलप्रयत्नसाफल्यसंपादकत्वेन प्रसिद्धः ।

(क) अञ्जुके ! दर्शनीयः खल्वेषोऽशोककिसलयः, एनं गृह्णामि ।

(ख) मा मैवम् । अहमेव गृह्णामि ।

66. A reads वराङ्गनैषा for 'गनैषा'.

67. अयं स देशकालः is given only in AC.

68. FO omit this sentence (from यावत् to हरामि), but
give the same after the stage direction (गणिका पठ्' etc.)

श्यामां प्रसन्नवदनां मधुरप्रलापां

मत्तां विशालजघनां वरचन्दनार्द्रां ।

रक्तोत्पलाभनयनां नयनाभिरामां

क्षिप्रं नयामि यमसादनमेव बालाए ॥ २३ ॥

(गणिका पठ्वापचयं करोति)

यमपुरुषः— अयं संदंशकालः ६९ । (तथा करोति) ७०

देशोपकृतः कालो देशकाल इति मध्यमपदलोपी समासः । अय-
मीदृशः कालपरिणतिं देशविपर्ययं च निपुणं निरूपयैव नीतयः
प्रयोक्तव्या इति भावः । तदुक्तं, 'देशकालावपेक्ष्यैषां प्रयो-
ग' इति । ततश्चात्र कथमिदानीं कर्तव्यमित्यत्राह, यावदिति ।
तथा कुर्वन् सर्पत्वमुपगच्छन् । अयमिदानीमित्यादिनास्या दी-
र्घायुष्ट्वं प्रतिपाद्यते । श्यामामिति यौवनमध्यस्थामित्यर्थः, द्वा-
विंशद्वयोवतीमिति यावत् । आसन्नमरणानां हि वयोविभागो
न लक्षयितुं शक्य इति भावः । प्रसन्नवदनां मुखवैभवंहीनां,
मधुरप्रलापां स्वरसादेनाविहीनाम् । मत्तां अकस्मादुद्धूनेन म-
यावेशेन रहिताम् । भयावेशः क्षीणायुषो लक्षणम् । विशालजघ-
नां कटितटकादयं च मरणलक्षणम् । वरचन्दनार्द्रां मरणकाल-
भवेन शरीरौष्ण्येनाविहीनाम् । रक्तोत्पलाभनयनां अम्लानन-
यनशोभां, नयनाभिरामां कुणपावनासराहिताम् । एतच्च सर्वमा-
युःशास्त्रादवगन्तव्यम् । अवधारणेनात्मनो नियोगपारतन्त्र्यं
प्रकाशयते । इदंशब्देन प्रतीक्षितो जीवनापहरणावसरः कथ्यते ।
संदंशसमुचितः कालसंसंदंशकालः । खल्वन्तर्दमेवेदानीमशो-

69. B reads अयं संदंशकालः; DE omit it.

70. This stage direction is given in B only.

गणिका— (क) हं! केण वि दद्वस्मि ।

चेटी— (ख) अम्महे! ७१ एसो सो असोअकोटरान्तरिदो बालो ।

गणिका— (ग) हं! बालो । (इति पतिता)

शाण्डिल्यः— (घ) (उपगम्य) भोदि! किं एं ।

चेटी— (ङ) अअअ ! एसा अञ्जुआ बालेण दद्व ।

शाण्डिल्यः— (च) आविहा! भो भगवन्! एसा गणिआ दारिआ बालेण दद्व ।

ककोटरान्तिर्गत्य एनां पल्लवभञ्जनार्थं प्रसारिते पाणावेव दंशेय-
मिति भावः । हं केनापि दद्वस्मि । दद्वर्जन्तोरदृश्यत्वान् के-
नापीत्युक्तम् । परभृतेका पुनर्निरीक्ष्य सविषादमाह, अम्मह
इति । अम्महे! एष सः अशोककोटरान्तरितो व्यालः । एष
स इति प्रत्यभिज्ञा, व्यालः सर्पः । हं व्यालः । इति पतितेति,
इत्युक्त्वा पतितेत्यर्थः ।

अनुकम्पां प्रकटयन्नाह, भोदीति । भवति किमेतत् । अ-
वस्थां निवेदयति, एवेति । एसा अञ्जुका व्यालेन दद्व । कृ-
पाद्वारा भगवन्तं परीक्षते, आविहा । भो भगवन्! एसा गणि-

(क) हम्! केनापि दद्वस्मि ।

(ख) अम्महे! एष सोऽशोककोटरान्तरितो व्यालः ।

(ग) हम्! व्यालः ।

(घ) भवति! किमेतत् ।

(ङ) आर्य! एसा अञ्जुका व्यालेन दद्व ।

(च) आविहा! भो भगवन्! एसा गणिका दारिका व्यालेन दद्व ।

71. B F O read अञ्जुए for अम्महे. FO omit एसो सो.

परिव्राजकः— क्षीणेनास्याः कर्मणा भवितव्यम् । कुतः,

स्वकर्म भोवतुं जायन्ते प्रायेणैव हि जन्तवः ।

क्षीणे कर्मणि चान्यत्र पुनर्गच्छन्ति देहिनः ॥ २४ ॥

चेटी— (क) अञ्जुए! किं बाधेइ ।

गणिका— (ख) सीददि विअ मे शरीरं, उब्भमन्ती वि-

अ मे दिट्ठी, आउळिअं विअ मे हिअअं, णिगच्छन्ति
विअ मे पाप्पा; ७२ सइदुं इच्छामि ।

का दारिका व्यालेन दद्व । गणिका दारिकेत्यनेन दयनीयता
व्यज्यते । स्वकर्मैति, लोकयान्नाप्रतिपादनपरणानेन वचनेना-
त्मन औदासीन्यं जन्तूनां जननमरणयोः कर्मपारतन्त्र्यं च प्र-
तिपाद्यते ।

किमयमेवैनां दष्टवान्, उतान्यः कश्चन प्रच्छन्नो जन्तुरि-
ति विनिश्चेतुं पृच्छति, किमिति । किं बाधते । स्वावस्थां नि-
वेदयति, सीदतीव मे शरीरं, उद्भ्रमतीव मे दृष्टिः, आकुलित-
मिव मे हृदयं, निर्गच्छन्तीव मे प्राणाः, शयितुमिच्छामि । अनेन
त्वगादिषु विषवेगक्रमो वर्णितः । इवशब्देन विकारस्य परिच्छे-

(क) अञ्जुके! किं बाधते ।

(ख) सीदतीव मे शरीरं, उद्भ्रमतीव मे दृष्टिः, आकुलितमिव मे हृदयं,
निर्गच्छन्तीव मे प्राणाः; शयितुमिच्छामि ।

72. This passage contains various readings. B F O read
सीददी for सीददि; for उब्भमन्ती O reads उब्भमती, while C has
उद्भ्रमति (उब्भमदि); B reads णिगच्छन्ती and O गच्छन्ती for णिगच्छन्ति.

चेटी — (क) सुहं सअदु ७३ अञ्जुआ ।

गणिका — (ख) अत्तं अभिवादेहि ।

चेटी — (ग) मा मा एव्वं । सअं एव्व ७४ अत्तं अभिवादेहि ।

गणिका — (घ) रामिलअं आलिङ्गेहि । (इति मूर्च्छिता)

चेटी — (ङ) हा ! हता खु अञ्जुआ ।

यमपुरुषः — हन्त ! हताः प्राणाः । एष भोः !

गङ्गामुत्तीर्य विन्ध्यं शुभसलिलवहां नर्मदामेष सहं
गोलेर्यां कृष्णवेण्यां पशुपतिभवनं सुप्रयोगां च काञ्चीम् ।
कावेरीं ताम्रपर्णीमथ मलयगिरिं सागरं लङ्घयित्वा
वेगादुत्तीर्य लङ्कां पवनसमगतिः प्राप्तवान् धर्मदेशम् ॥ २५॥

दाशक्यता प्रकाश्यते । आशङ्कितापायामङ्गलमाशास्ते, सुख-
मिति । सुखं शेतामञ्जुका, आशिषि लोद् । स्वावस्थां मातरं
निवेदयितुमाह, मातरमभिवादय । जीवितापगमशङ्कामपनय-
ति, मा मेति । एवं वादीरिति शेषः । स्वयमेव मातरमभि-
वादयिष्यसीति भावः । रामिलकं प्रत्यपि निवेदयेत्याह, रामि-
लकमालिङ्गेति । विनष्टस्त्रिग्वजनानां हि सप्रलापमालिङ्गनमेव
तन्निवेदकमिति भावः । हा हता खल्वञ्जुका ।

(क) सुखं शेतामञ्जुका ।

(ख) मातरमभिवादय ।

(ग) मा मैवम् । स्वयमेव मातरं अभिवादयिष्यसि ।

(घ) रामिलकमालिङ्ग ।

(ङ) हा ! हता खल्वञ्जुका ।

73. BO read सइदु for सअदु.

74. F O give 'गंदुअ after एव्व.

अयं विशालशाखो वटवृक्षः । अत्रासीनं चित्रशुभं न-
यामि । (निष्क्रान्तः)

चेटी — (क) हा ! अञ्जुए !

शाण्डिल्यः — (ख) भअवं ! परित्तजदि खु ७५ एसा गणि-
आ दारिआ अत्तणो पाणाणि ।

परिव्राजकः — मूर्ख ! परमप्रियाः प्राणिनां प्राणाः । प्राणै-
स्तु परित्यज्यते शरीरमिति वक्तव्यम् ।

शाण्डिल्यः — (ग) आ ! अपेहि । अअरुण ! णिसिण्णेह !
ककसहिअअ ! दुट्टबुद्ध ७६ ! भिण्णचारित्त ! कूरसअड !
मुहामुण्ड !

हन्तेति हर्षे । अनवसितप्रारब्धाया एव प्राणापहरणला-
भाद्वर्षः । गङ्गामिति, अनेनाध्वगस्त्वभावः कथितः । चित्रगु-
प्तं नयामि, एतामिति शेषः । हा अञ्जुके । परित्यजति एषा
गणिका दारिका आत्मनः प्राणान् । भगवन्तं परीक्षितुमेवेदं
वचनम् ।

दयां प्रकटयन् भगवन्तमाक्षिपति, अपेहीति । अकरुण !
निःस्नेह ! कर्कशहृदय ! दुष्टबुद्ध ! भिन्नचारित्र ! कूरशकट ! मुधामु-
ण्ड !

(क) हा ! अञ्जुके !

(ख) भगवन् ! परित्यजति खल्वेषा गणिका दारिका आत्मनः प्राणान् ।

(ग) आ ! अपेहि । अकरुण ! निःस्नेह ! कर्कशहृदय ! दुष्टबुद्ध ! भिन्नचा-
रित्र ! कूरशकट ! मुधामुण्ड !

75. A C omit भअवं and खु. A reads परित्तजदि for 'दि.

76. F O omit दुट्टबुद्ध; they read अभिण्णचारित्त for 'भिण्णचा'.

परिव्राजकः— किमभिप्रेतं भवतः ।

शाण्डिल्यः— (क) नामाष्टशतं ते पूरयिष्यामि ।

परिव्राजकः— छन्दतः ।

शाण्डिल्यः— (ख) भो ! भगवन् ! दुःखितोऽस्मि ।

ण्ड! त्वत्तो नराधमो नान्यः कश्चित् । अतो मत्पुरतः शीघ्रमपसरे-
ति बाह्योर्थः । अन्यस्तु बहुमत्यतिशयेन स्तुतिरेव । अकरुणे-
ति, कृपाद्वारेण ममता केषाञ्चिज्जायेतापि, गुणातीतस्य तव तु
तन्नास्त्येवेति भावः । चित्तप्रसादनार्थमेव हि सर्वभूतेषु मैत्र्या-
दिभावना कर्तव्या । निःस्नेहेति, स्नेहः सर्वानर्थकर इति श्रव-
णात्तत्र स्नेहाधीनतापि नास्तीति भावः । कर्कशहृदयेति, हृदय-
प्रक्षोभराहित इत्यर्थः । भिन्नचारित्र्य यस्याश्रितक्रियाभिन्नानरहि-
त । क्रूरशकटेति, क्रूरमभ्रं तृप्तिकारितासाधन्यादत्र ब्रह्मोच्यते ।
साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपोऽसीति यावत् । मुधागुण्डेति, ब्रह्मलोकप्रा-
प्त्यर्थं हि तुरीयाश्रमविहिताचारानुवर्तनं जीवन्मुक्तस्य भगवत्त-
दपेक्षा नास्त्येवेति भावः । नामाष्टशतं ते पूरयिष्यामि । ना-
म्नामष्ट च शतं च नामाष्टशतमिति द्वन्द्वः । अष्टोत्तरं शतमष्ट-
शतमिति वा समासः । पूरयिष्यामीति । मयेदानीमष्टौ? तव ना-
मानि कृतानि, इतः परं शतं करिष्यामीति भावः । छन्दत
इति । यथेच्छमेव कुर्वित्यर्थः ।

पुनरपि भगवन्तं परीक्षितुमाह, भगवन् दुःखितोऽस्मि ।

(क) नामाष्टशतं ते पूरयिष्यामि ।

(ख) भो भगवन् ! दुःखितोऽस्मि ।

परिव्राजकः— किमर्थम् ।

शाण्डिल्यः— (क) अह्माणं सअणो एसा ।

परिव्राजकः— कथं स्वजनो नाम ।

शाण्डिल्यः— (ख) एसा पव्वाजआ विअ ण कोच्चि सि-
णेहं करोदे ।

परिव्राजकः— दुर्लभस्नेहोऽपि भूयोर्थयोगात् स्निह्यतीति यु-
क्तम् । कुतः,

किमर्थमिति । संसारयाथार्थ्यमवगच्छतस्त्वेदानीं दुःखकारणं नो-
पलभामह इति भावः । हेतुमाह, अह्माणमिति । अस्माकं
स्वजन एषा । कथमिति क्षेपे, नामेति सम्भावनायाम् । स्वजन-
तामुपपादयति, एतेति । एषा प्रव्राजका इव न कश्चित् स्नेहं
करोति ।

शाण्डिल्योक्तिमनुमन्वानस्तामेव पुनर्नितरामुपपादयन्नाह,
दुर्लभेति । स्नेहशून्यो दुर्लभस्नेहः जन इति शेषः । अत्र
'स्नीति' नामापि संह्लादीत्युक्तेर्जुगुप्सावशादेवास्या स्वनाम्ना
निर्देशाभाव इति मन्तव्यम् । अपिस्समुच्चये भिन्नक्रमः इत्यपि
युक्तमिति संबन्धः । भूयः पुनरपि अर्थयोगात् अर्थस्य धनस्य
योगात्, आर्जनादिभिः प्राप्ते स्निह्यति । मलमल्लकमात्रशेषतामा-
पाद्य मात्रादिभिः पूर्वं निष्कासितमेवेत्यर्थात् । इति शब्दस्वरूपे
युक्तं अविच्छेदं स्वजनतायामित्यर्थात् ।

(क) अस्माकं स्वजन एषा ।

(ख) एषा प्रव्राजका इव न कश्चित् स्नेहं करोति ।

ये निर्ममा मोक्षमनुपपन्नाः
शास्त्रोपदिष्टेन पथा प्रयान्ति ।
तेषामपि प्रीतिपराङ्मुखानां
गुणेष्वपेक्षां हृदयं करोति ॥ ७६ ॥

शाण्डिल्यः— (क) भो ! भवन् ! न सककुणोमि अत्ताणं
धाग्दुं । उपसप्पिअ रोदामि ।

प्रब्राजकः— न खलु न खलु गन्तव्यम् ७७ ।

उक्तमर्थं प्रब्राजकेषु योजयन्नाह, कुत इत्यादिना । ये
शास्त्रोपदिष्टेन पथा प्रयान्ति तेषामपि हृदयं गुणेषु अपेक्षां करो-
ति इत्यन्वयः । शास्त्रोपदिष्टेन उपनिषत्प्रतिपादितेन पथा मार्गेण
प्रयान्ति गच्छन्ति । तेषां एवं गच्छताम् । अपिर्विरोधे । हृदयं स्मृ-
तिकारिचित्तं गुणेषु त्रिगुणात्मकेषु भूतेषु अपेक्षां न तु रागम् । हे-
तुमाह निर्ममा इति । अत्रापि हेतुमाह मोक्षमनुपपन्ना इति ।
जीवन्मुक्ता इत्यर्थः । निःसङ्गतामाह प्रीतिपराङ्मुखाणामिति ।
अत्र अन्योप्यर्थो योजयितुं शक्यः । निर्ममा निःस्नेहाः कृतप्रा-
इति यावत् । मोक्षमनुपपन्नाः सततमप्याश्रितानां धनमोचन-
परायणाः । शास्त्रोपदिष्टेन वात्स्यायनीयोक्तेन पथा प्रकारेण प्र-
यान्ति आचरन्ति । तेषामपि एवमाचरतामपि प्रीतिपराङ्मुखा-
णां कचिदपि भावनिवृत्तिरहितानां जनानामिति शेषः । हृदयं
सततमप्यर्थलिप्सु गुणेषु रूपशीलाभिजात्यादिषु अपेक्षां श्रद्धां
करोति, निजोत्कर्षसिद्ध्यर्थमिति भावः, इति ।

भो भगवन् न शक्नोमि आत्मानं धर्तुं, हृदयमवस्थापयि-

(क) भो भगवन् ! न शक्नोम्यात्मानं धारयितुम् । उपसृत्य रोदिमि ।

77. A omits this piece, and also part of the next one to
the end of कुविदुं.

शाण्डिल्यः— (क) मा कुप्प । अजुत्तं पव्वाजआणं कुवि-
दुं ७८ । (उपसृत्य) हा अज्जुए ! हा पिअसंपण्णे ! हा मधुर-
गाइणि !

चेटी— (ख) अ३अ ! किं एदं ।

शाण्डिल्यः— (ग) भोदि ! सिणेहो ।

चेटी— (घ) (आत्मगतं) जुज्जइ सव्वाणुकंपी साहुजनो णाम ।

शाण्डिल्यः— (ङ) भोदि ! आमिस्सामि दाव णं ।

तुम् । उपसर्प्य रोदिमि । मा कुप्यः । अयुक्तं प्रब्राजकानां को-
पितुम् । हा अज्जुके ! हा प्रियसम्पन्ने ! हा मधुरगायिनि !
प्रियसम्पन्ने अभीष्टद्रव्यसमृद्धिमति । समृद्धिमतां हि मरणमत्य-
न्तदुःखावहमिति भावः ।

आर्य किमेतत् । एवंविलपने कारणं न पश्यामीति भा-
वः । हेतुमाह, स्नेह इति । युज्यते सर्वानुकंपी साधुजनो नाम ।
आमृशामि तावदेनाम् । आमृशामि स्पृशामि तावच्छब्दः प्रा-

(क) मा कुप्यः । अयुक्तं प्रब्राजकानां कोपितुम् । हा अज्जुके ! हा प्रि-
यसंपन्ने ! हा मधुरगायिनि !

(ख) आर्य ! किमेतत् ।

(ग) भवति ! स्नेहः ।

(घ) युज्यते सर्वानुकंपी साधुजनो नाम ।

(ङ) भवति ! आमृशामि तावदेनाम् ।

78. Here, as well as on p. 61 line 7, for कुविदुं Mss. B F
O read कुप्पिदुं.

चेटी— (क) प्रभवति अ३ओ ।

शाण्डिल्यः— (ख) हा ! भोदि ! (पादौ स्पृशति)

चेटी— (ग) मा मा पादाणि आमिस्सिदुं ।

शाण्डिल्यः— (घ) आ ! आउळहि ७९ । सीसं पादं पि
ण आणामि । एदाणि तालफळपीणाणि कालेअचन्द-
णाणुलित्ताणि अणहोमुहाणि तत्तहोदीए थणाणि जीव-
न्तीए ८० ण आसादिदाणि ।

थस्ये । मा मा पादावामष्टुम् ।

आ आकुलितोस्मि, शीर्षं पादमपि न जानामि, एतौ
तालफळपीनौ कालेयचन्दनानुलिप्तौ अनधोमुखौ तत्रभवत्याः
स्तनौ जीवन्त्या न आसादितौ । एतौ अपरिच्छेद्यगुणौ तालफ-
ळपीनौ पर्याप्तपरिपोषौ कालेयचन्दनानुलिप्तौ कालागरूपङ्करूपि-
तौ अनधोमुखौ तुङ्गौ तत्रभवत्याः भागधेयजनसुलभायाः स्तनौ
इतरेतरोपमितिकरणसमुचितौ जीवन्त्याः अनिषिद्धस्पर्शनसुखा-
याः न आसादितौ न लब्धौ । यदि परमिदानीं कुणपतां प्रा-
प्ताया एवेति भावः । अत्र तालफळसादृश्यं कालेयचन्दनानुले-
पनादपीति मन्तव्यम् ।

(क) प्रभवति आर्यः ।

(ख) हा ! भवति !

(ग) मा मा पादावामष्टुम् ।

(घ) आ ! आकुलितोस्मि । शीर्षं पादमपि न जानामि । एतौ तालफ-
ळपीनौ कालेयचन्दनानुलिप्तावनधोमुखौ तत्रभवत्याः स्तनौ जीवन्त्या न आसादितौ ।

79. B F O read आउळउळो. B does not give हि.

80. F O add अधणस्त मम before जीवन्तीए.

चेटी— (क) (आत्मगतं) एवं दाव करिस्सं । (प्रकाशं) अ३अ !
अञ्जुअं मुहुत्तअं पडिवाळेहि । जाव अत्तं आणेमि ।

शाण्डिल्यः— (ख) गच्छ सिग्घं । अहं अत्ता अणत्ताणं ।

चेटी— (ग) (आत्मगतं) साणुकोसो एसो बह्मणो अञ्जुअं ण
परिचअदि । जाव गच्छामि ! (निष्क्रान्ता)

शाण्डिल्यः— (घ) गआ एसा । सेरं रोदामि । हा अ-
ञ्जुए ! हा मधुरगाइणि !

परिव्राजकः— शाण्डिल्य ! न कर्तव्यमेतत् ।

शाण्डिल्यः— (ङ) आ ! अपेहि णिस्सिणेह ! मं पि तुमं
विअ तक्केसि ।

परिव्राजकः— आगच्छ वत्स ! अधीष्व तावत् ।

एवं करिष्यामि, आर्य अञ्जुकां मुहूर्तं परिपालय, याव-
न्मातरमानयामि । गच्छ श्रीघ्रं, अहं माता अमातृणाम् । सानु-
क्रोश एष ब्राह्मणः अञ्जुकां न परित्यजति । सानुक्रोशो दया-
वान् । यावद्गच्छामि । गतैषा स्वैरं रोदिमि, हा अञ्जुके ! हा
मधुरगायिनि ! अपेहि, निःस्नेह ! मामपि त्वामिव तर्कयसि ।

(क) एवं तावत्करिष्यामि । आर्य ! अञ्जुकां मुहूर्तं परिपालय । यावन्मा-
तरमानयामि ।

(ख) गच्छ श्रीघ्रम् । अहं मातामातृणाम् ।

(ग) सानुक्रोश एष ब्राह्मणोऽञ्जुकां न परित्यजति । यावद् गच्छामि ।

(घ) गतैषा । स्वैरं रोदिमि । हा अञ्जुके ! हा मधुरगायिनि !

(ङ) आ ! अपेहि निःस्नेह ! मामपि त्वामिव तर्कयसि ।

शाण्डिल्यः— (क) भवन् ! किं । चिच्छीअदु दाव एसा
अणाहा तवस्सिणी ।

परिव्राजकः— किमौषधशास्त्रं भवतः ।

शाण्डिल्यः— (ख) अघं दे जोअस्स फलं ।

परिव्राजकः— (आत्मगतं) एष खलु तपस्वी कर्तव्याबोध्यत-
या आश्रमापवादं ८१ न जानाति । किञ्चिच्छ्रुतं महेश्व-
रादिभिर्योगाचार्यैः शिष्यानुक्रोशः संगं ८२ न बाधत

अध्यापनोद्योगमाक्षिपन्नाह, किमिति । भगवन् ! किम् ।
चिकित्सतां तावदेषा अनाथा तपस्विनी । नायमध्ययनावसर
इति किम् । अध्ययनं विहाय किमिदानीं कर्तव्यमित्यत्राह,
चिकित्सतामिति । भवत इदानीं योगप्रभावेनास्या जीवनापाद-
नमेव समुचितमिति भावः । शाण्डिल्याभिप्रायमजानन्निवाह,
किमौषधशास्त्रमिति । निजोपिताननुरूपं वचनमाकर्ण्यह,
अघमिति । अघं ते योगस्य फलम् । अघं पापं तव योगप्रवृ-
त्तेर्निर्दयत्वमेव सिद्धं, न पुनरन्यत्किमपि । तत्कथमीदृशो
योगो मोक्षोपाय इति कथ्यत इति भावः ।

कर्तव्याबोध्यतयेति, कर्तव्यस्य स्वेनानुष्ठेयस्य अबोध्यत-
या बोद्धुमशक्यतया । किमुपेय एव मया प्रयतितव्यं, उत्तोपा-

(क) भगवन् ! किम् । चिकित्सतां तावदेषा अनाथा तपस्विनी ।

(ख) अघं ते योगस्य फलम् ।

81. C reads both आश्रमपदं and आश्रमापवादं.

82. F O read सङ्गो for संगं.

इति । तदस्य प्रत्ययोत्पादनं करिष्यामीदृशो योग
इति । अस्या गणिकायाः शरीरे आत्मानं योजयामि ।

(योगेनाविष्टः)

गणिका— (उत्थाय) शाण्डिल्य ! शाण्डिल्य !

शाण्डिल्यः— (क) (सहर्षं) अविहा ! पञ्चाददप्पाणा ८३ खु
एसा । भोदि ! अआह्मि ।

गणिका— अप्रक्षालितपाणिभ्यां मा स्पाक्षीः ।

यभूते योग इत्यवधारणादित्यर्थः । आश्रमपदं आश्रमव्यवसायं
आश्रमसमयमिति यावत् । आश्रमापवादमिति वा पाठः । रा-
जसत्वात् आश्रमविरुद्धमिह योगसिद्धिप्रकटनमिति भावः । शि-
ष्येप्सितस्य तावत् करणीयत्वमवधारयति किञ्चिदित्यादिना । म-
हेश्वरादिभिरिति हेतौ तृतीया । शिष्यविषयोऽनुक्रोशः शिष्यानु-
क्रोशः । अनुक्रोशो दया, दया हि नाम सङ्गेन सहैकार्थसमवायिनी
जायते । का गतिरिति भावः । तत्तस्मात् अस्य किं कर्तव्यता-
मूढस्य प्रत्ययोत्पादनं विश्वासोत्पादनं करिष्यामीति । अयमत्रा-
शयः,— अहमिदानीं शरीरसंयोगवियोगयोः स्वातन्त्र्यं प्रकटय्य
योगस्य संसारमोचनक्षमतां वराकमेनं प्रत्याययिष्यामीति ।

अविहा प्रत्यागतप्राणा खल्वेषा, भवति अयमस्मि । अ-
प्रक्षालितपाणिभ्यामिति, अप्रक्षालिताभ्यां पाणिभ्यामित्यर्थः ।

(क) अविहा ! प्रत्यागतप्राणा खल्वेषा । भवति ! अयमस्मि ।

83. B reads जीवदि for पञ्चाददप्पाणा.

शाण्डिल्यः— (क) अविहा ! अदिचौक्षिणी खु इअं ।

गणिका— एहि वत्स ! अधीष्व तावत् ।

शाण्डिल्यः— (ख) इह वि अञ्जअणं । भअवन्तं एव्व
उवसप्पामि । (उपसृत्य) भो ! भअवं ! अइ मुदो भअवो ।
हा वाआळअ ! हा अदिजोआवित्तअ ! हा उवज्झाअ ! हा
एव्वं बहु जाणन्तोवि मरन्ति ८४ ।

अविहा अतिचौक्षिणी खल्वियं, अतिशयेन शुद्धिमतीत्यर्थः ।
अथ गणिकायामाविष्टः परिव्राजकः पूर्वव्यवसितमेवानुसन्दधान
आह, एहीति । इहापि अध्ययनं, इहापि पापिष्ठतमायामस्यां
वृषल्यामपि । अधीयत इत्यध्ययनं वेदो विद्यत इति शेषः ।
कथमियं वेदज्ञा जातेत्यर्थः, कर्मणि लुट् । भगवन्तमेवोपसर्पा-
मि, अध्ययनार्थमिति शेषः । अथ भगवत्समीपमुपसृत्याह, भो
भगवान्नि । प्रतिवचनाभावेन भगवन्तं निरीक्ष्याह, अयीति ।
अयि मृतो भगवान्, हा वाचाल ! हा अतियोगवित्त ! हा उपा-
ध्याय ! हा एवं बहु जानन्तोपि म्रियन्ते । वाचाल बहुवादिन्, त-
त्तन्निदर्शनेन स्वरूपबोधनकुशल इत्यर्थः । अतियोगवित्त, अति-
शयितो योग एव वित्तं धनं यस्य सः, स्वच्छन्दमृत्युरिति या-

(क) अविहा ! अतिचौक्षिणी खल्वियम् ।

(ख) इहाप्यध्ययनम् । भगवन्तमेवोपसर्पामि । भो भगवन् ! अयि ! मृतो
भगवान् । हा वाचालक ! हा अतियोगवित्तक ! हा उपाध्याय ! हा एवं बहु जा-
नन्तोपि म्रियन्ते ।

84. B reads this passage thus: इह वि अञ्जअणं । भअवं बहु
जाणन्तोवि मरन्ति ।

(ततः प्रविशति माता चेटी च)

चेटी— (क) एदु एदु अत्ता ।

माता— (ख) कहिं कहिं मे दारिआ ।

चेटी— (ग) एसा अञ्जुआ उअआणे ८५ बाळेण दट्ठा
चिट्ठइ ।

माता— (घ) हा ! हट्ठास्मि मन्दभाआ ।

चेटी— (ङ) अस्ससदु अस्ससदु अत्ता । एसा अञ्जुआ
सत्था चिट्ठइ ।

माता— (च) णं पइदित्था जह । ८६ (उपगम्य) जादे ! वस-
न्तसेणे ! किं एदं ।

वत् । बहु जानन्त इति, बहुज्ञानां हि मरणमितरजनदुःखाव-
हमिति भावः ।

अविद्यारूपिण्या मातुः प्रवेशं संघटयति, प्रविश्येति ।
एतु एतु माता । कस्मिन् कस्मिन् मे दारिका, दारिका पुत्री ।
एषा अञ्जुका व्यालेन दट्ठा तिष्ठति । हा हट्ठास्मि मन्दभागा ।
समाश्वसितु समाश्वसितु माता, एषा अञ्जुका स्वस्था तिष्ठति ।
ननु प्रकृतिस्था यथा, यथेति यथावदित्यर्थः । पुत्रि वसन्तसेने !

(क) ऐत्वेतु माता ।

(ख) कुत्र कुत्र मे दारिका ।

(ग) एषा अञ्जुका उद्याने व्यालेन दट्ठा तिष्ठति ।

(घ) हा ! हट्ठास्मि मन्दभागा ।

(ङ) आश्वसितु, आश्वसितु माता । एषा अञ्जुका स्वस्था तिष्ठति ।

(च) ननु प्रकृतिस्था यथा । पुत्रि ! वसन्तसेने किमेतत् ।

85. A C omit उअआणे. B F O omit चिट्ठइ.

86. In A णं पइदित्था जह is given as continuation of the
previous piece spoken by the चेटी.

गणिका— ८७ वृषलवृद्धे ! मा स्पाक्षीः ।

माता— (छ) हृदि ! किं एदं ।

चेटी— (ज) अचारूढो से विसवेओ ।

माता— (झ) गच्छ सिग्धं, वेज्जं आणेहि ।

चेटी— (ञ) अत्ते ! तह । (निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति रामिलकश्चेटी च)

चेटी— (ट) एदु एदु आवुत्तो । आवुत्तं अपेक्खन्ती संत-
प्पदि अज्जुआ ।

रामिलकः— इच्छामि तावदस्याः

कलमधुरवचोमुखं विशालाक्ष्याः ।

मधुपत्रतोऽभिपातुं

विकसितमिव कोमलं कमलम् ॥ २७ ॥

किमेतत् । हा धिक्, किमेतत् । अत्यारूढोऽस्या विषवेगः ।
गच्छ शीघ्रं वैद्यमानय । मातः तथा ।

सहदात्मनो रामिलकस्य प्रवेशमाह, ततः प्रविशतीति ।
एतु एतु आवुत्तः, आवुत्तमपश्यन्ती सन्तप्यत्यञ्जुका । अथ
दूतीमुखेनानुनीतो विगतकालुष्य एवाह, इच्छामीति । अस्याः
मुखं अभिपातुं इच्छामीति संबन्धः । तावच्छब्दो वाक्यालं-

(छ) हा धिक् ! किमेतत् ।

(ज) अत्यारूढोऽस्या विषवेगः ।

(झ) गच्छ शीघ्रं, वैद्यमानय ।

(ञ) मातः ! तथा ।

(ट) एतेत्वावुत्तः । आवुत्तमपश्यन्ती संतप्यत्यञ्जुका ।

87. B F O add भवति before वृषलवृद्धे.

(उपेत्य)

कथं मां दृष्ट्वा परावृत्तमुखी स्थिता । (वस्त्रान्ते गृह्णन्)

एतन्निवर्तय सुगाति मुखारविन्द-

मीषत्तरङ्गपरिवृत्तमिवारविन्दम् ।

प्रीणाति नाम तव वक्त्रमसर्वदृष्ट-

मल्पाल्पपीतमिव पाणिषुटेन तोयम् ॥ २८ ॥

कारे । कीदृशमित्यत्राह कलमधुरवच इति । कलं विशुद्धं
आपाततः श्रुतिप्रीतिकरं मधुरं मनोमोहनं तथाभूतं वचो य-
स्मिन् तत् । इच्छासम्भवमुपपादयति विशालाक्ष्या इति । वि-
दवृत्तिमुपपादयन्नाह, मधुपत्रत इति । मधुपानामिव व्रतं वर्तननि-
यमो यस्य सः । तदुक्तं “स्त्रीषु माधूकर्यं वृत्तिमाश्रयेन्न तु चा-
तकी”मिति । उपमानेन चैतद्विशदयति, विकसितमिति । को-
मलमभिनवं, नूतनविकसितमित्यर्थः । गुञ्जद्भ्रमरगर्भमिति या-
वत् । तथा चोक्तम् :-

“विकसितसंकुचितपुनर्विकसरेष्वम्बुजेषु दुर्लक्षाः ।

कलिकाः कथयति नूतनविकासिनीर्भधुलिहामर्षः” ॥ इति ॥
अत उपमेयादुपमानस्यात्र धर्मन्यूनता न शङ्कनीया । कथमि-
ति वितर्कः । वितर्कहेतुमाह परावृत्तमुखीति । अनेन वैमुख्यकारण-
गवेषणव्यग्रता कथिता । अवधूयापसरणपरिहरणार्थं वस्त्रान्तप्र-
हणम् । एतदिति । हे सुगान्धि ! एतन्मुखारविन्दं ईषन्निवर्तय
इति सम्बन्धः । परावृत्तस्यापि नयनहारितातिशयमुपपादयति
तरङ्गपरिवृत्तमिवारविन्दमिति । ननु सम्यङ्निवर्तनमेव किं न
प्राथम्येते इत्यत्राह, प्रीणातीति । नामेत्यवधारणे । असर्वदृष्टमिति
ईषद्दृष्टमित्यर्थः । अतिशये वीरसा । अत्र तरङ्गस्य गात्रस्य च
मिथ उपमानोपमेयः प्रतीयते ।

गणिका— भोस्तामिस्र ! मुच्यतां मम वस्त्रान्तः ।

रामिलकः— भवति ! किमिदम् ।

माता— (क) जदप्पहुदि बालेण दढा तदप्पहुदि असंबद्धानि मन्तेदि ।

रामिलकः— एवम् ।

व्यक्तमस्या गतं चेतस्ततश्शून्ये तपस्विनी ।

शरीरेन्येन केनापि सत्वयुक्तेन धर्षिता ॥ २९ ॥

(प्रविश्य वैद्यश्चेटी च)

चेटी— (ख) एदु एदु अ३ओ ।

वैद्यः— (ग) कहिं सा ।

चेटी— (घ) एसा खु अज्जुआ सत्था ठिदा ।

मोहाक्रान्तहृदयस्तामिस्रः । पुल्लिकावृत्तं मातरं पृच्छति, भवतीति । यदा प्रभृति व्यालेन दष्टा तदा प्रभृत्यसम्बद्धानि मन्तयते । विचार्यावधारयति एवमिति । अवधारितमेवाह व्यक्तमिति । अस्याः चेतः गतं, ततः तपस्विनी शून्ये शरीरे सत्वयुक्तेन अन्येन केनापि धर्षिता व्यक्तमिति सम्बन्धः । चेतः चैतन्यं गतं उत्क्रान्तम् । ततः उद्गमनानन्तरं शून्ये चैतन्यविरहिते । सत्वयुक्तेन सत्वगुणशालिना बलवतेति वा । अन्येन अस्मदादिसम्पर्कासहिष्णुना केनापि भूतविशेषेण धर्षिता आक्रान्ता, आविष्टेति यावत् । व्यक्तं निश्चितम् ।

निर्विकल्पसविकल्पोभयात्मनश्च वैद्यस्य प्रवेशं योजयति प्रविश्येति । आर्य एतु एतु । कस्मिन् सा । एषा खल्वज्जुका

(क) यदा प्रभृति व्यालेन दष्टा तदा प्रभृत्यसम्बद्धानि मन्तयते ।

(ख) एतेत्वार्यः ।

(ग) कुत्र सा ।

(घ) एषा खल्वज्जुका स्वस्था स्थिता ।

वैद्यः— (क) धरिसिदा खु महासप्पेण खादिदा भवे ।

चेटी— (ख) कहं अ३ओ जाणादि ।

वैद्यः— (ग) महन्तं विआरं करोदिति । आणेहि अव्वारं-

भाणि, जाव आरंभिसं विसतन्तं ।

स्वस्था स्थिता । न तावत् स्वस्था जातेत्याह, धर्षितेति । धर्षिता खलु महासप्पेण खादिता भवेत् । धर्षिता आक्रान्ता । खादिता वा भवेत्, काकुरिह निश्चयाभावं व्यनक्ति । महासर्पो दिव्यसर्पः । अन्यथा व्याकुलीभावमन्तरेणैवमवस्थानं न सम्भवेदिति भावः । कथमार्यो जानाति ।

महान्तं विकारं करोतीति । महान्तं अन्यत्रादृष्टचरं विकारं प्रकृतिविपर्ययात्मकं चेष्टितं करोति एषेत्यर्थात् । इति हेतौ । नात्र दुर्बोधतेति भावः । आनय सर्वारम्भान् यावदारम्भे विषतन्त्रम् । सर्वारम्भानिति करणे घञ् । विषप्रतिकरणकर्माणिकरणानीति यावत् । विषतन्त्रं विषनिवर्तकं तन्त्रम् । मण्डलं रचयित्वेति, यन्त्रं लिखित्वेत्यर्थः । तदुक्तम्—

“शिखिपुरपुटयुक्तं तारयुक्तं च नाम

कुरुकुल इति मन्त्रं स्वाहया कोणषट्के ।

पवनपुरपरीतं सन्धिगं वायुबीजं

जयविजयपरीतं पन्नगोच्चाटनाय ॥” इति ॥

(क) धर्षिता खलु महासप्पेण खादिता भवेत् ।

(ख) कथमार्यो जानाति ।

(ग) महान्तं विकारं करोतीति । आनय सर्वारम्भान्, यावदारम्भे विषतन्त्रम् । कुण्डलकुटिलगामिनि! मण्डलं प्रविश मण्डलम् । वासुकिपुत्र! तिष्ठ तिष्ठ । शू, शू । यावाच्छिरावेधं करिष्यामि । कृत कुठारिका ।

(उपविश्य मण्डलं रचयित्वा)

कुण्डलकुण्डिलगामिणि! मण्डलं पविस, मण्डलं ८८ । वा-
सुइपुत्त! चिद्व चिद्व । शू, शू । जाव सिरावेहं करिस्सं ।
कहिं कुठारिआ ।

गणिका— मूर्ख! वैद्य! अलं परिश्रमेण ।

वैद्यः— (क) अहं! पित्तं पि अत्थि । अअं दे पित्तं वादं
सेहं च णासेमि ८९ ।

एवं साध्योपनिवेशनाय यन्त्रं लिखित्वा तत्समीपे पुनरन्तर्विलि-
खितयक्षिणीरूपं पद्यं रचयित्वेत्यर्थः । तत्र नागयक्षिणीमावाह-
यति कुण्डलकुण्डिलगामिनीति । कुण्डलाकारेण कुण्डिलं यथा त-
था गमनशील इत्यर्थः । दिव्यत्वेन भीत्याद्यसम्भवात् स्वच्छ-
न्दमेव तव सञ्चरणमिति भावः । कथावसाननिबोधकं कुण्ड-
लमत्र कुण्डलशब्देनोच्यते । मण्डलं प्रविशेति, अस्मिन् पद्ये स-
न्निधानं कुर्वित्यर्थः । उन्मत्तकीभूतं पुनर्विषं भस्मप्रहरणेन वि-
श्रुत्ययितुमारभते, वासुकिपुत्रेति । सर्पजातीयत्वमात्रेण दष्टुः
अस्य सर्पस्य वासुकिपुत्रत्वकथनं प्रशंसया हृदयप्रक्षोभं शमयि-
तुमित्यवगन्तव्यम् । तिष्ठ तिष्ठेति प्रार्थनायां लोट् । शू, शू,
इति । भस्मप्रहरणानामन्तरालेषु सोष्मणा मुखमारुतेन विषवी-
र्यापनोदनप्रकारः । एवं कृतेपि विशेषादर्शनादाह, अथवेति ।
अथवा शिरावेधं करिष्यामि । कस्मिन् कुठारिका ।

मूर्ख! वैद्येति वचनं श्रुत्वा पैत्तिकसर्पविषहेतुकमुन्मादवि-
कारमभिज्ञाह, अयीनि । अयि पित्तमप्यस्ति, अयं ते

(क) अयि! पित्तमप्यस्ति । अयं ते पित्तं वातं श्लेष्माणं च नाशयामि ।

88. A does not repeat मण्डलं, while others do.

89. B F O write: पित्तं पि अत्थि । अअं दे पित्तं णासेमि ।

रामिलकः— ९० क्रियतां यन्नः । न खल्वकृतज्ञा वयम् ।

वैद्यः— (क) सुन्दरगुलिअं बालवेज्जं आणेमि । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति यमपुरुषः)

यमपुरुषः— भोः! भर्त्सितोस्मि यमेन ।

न सा वसन्तसेनेयं क्षिप्रं तत्रैव नीयताम् ।

अन्या वसन्तसेना सा क्षीणायुस्तामिहानय ९१ ॥ ३० ॥

इति । यावदस्याश्शरीरमग्निसंयोगं नोपनीयते ९२, ताव-

त्सप्राणामेनां करोमि । (विलोक्य) अये! उत्थिता खल्वियम् ।

भोः! किन्तु खल्विदम् ।

अस्या जीवो मम करे उत्थितेषा वराङ्गना ।

आश्चर्यं परमं लोके भुवि पूर्वं न दृश्यते ॥ ३१ ॥

पित्तं वातं श्लेष्माणं च नाशयामि । अयमित्यत्राहमित्यध्याहा-
र्यम् । इयं गुलिका । सुन्दरगुलिकां व्यालवैद्यमानयामि । व्या-
लविषवैद्यमित्यर्थः ।

सा वसन्तसेनेति । या खल्वनवसितप्रारब्धा सा पुनरि-
यमिति भावः । भो इति खेदे, किं तु खल्विति वितर्के । इद-
मित्यनेन वक्ष्यमाणं वस्तु परामृश्यते । तदेव प्रकटयति, अस्या
इति । परमं आश्चर्यं दृश्यते इति सम्बन्धः । आश्चर्यतामुपपादय-

(क) सुन्दरगुलिकां व्यालवैद्यमानयामि ।

90. B omits this passage and part of the next one to the
end of आणेमि.

91. A gives this verse in the prose order viz., by omit-
ting न and क्षिप्रं in the first line, and by adding या before सा in
the second line.

92. B F O read करोति for उपनीयते.

(सर्वतो विलोक्य)

अये! अत्रभवान् योगी परिव्राजकः क्रीडति । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । अस्या गणिकाया आत्मानं परिव्राजकशरीरे ९३ न्यस्य अवसिते कर्माणि यथास्थानं योजयिष्यामि । (तथा कृत्वा)

एते विपशरीरेस्मिन् स्त्रीप्राणा विनियोजिताः ।

यथासत्त्वं यथाशीलं प्रायो यास्यन्ति विक्रियाम् ॥ ३२ ॥

परिव्राजकः— (क) (उत्थाय) परहुदिष्ट! परहुदिष्ट!

शाण्डिल्यः— (ख) अविहा! पञ्चाददप्राणो खु भवो ।

आ! तर्कमि दुःखभाङ्गो ण मरन्ति ।

ति, अस्या जीवो मम करे उत्थितेषा वराङ्गनेति । परमत्वमुपादयति, भुवि लोके पूर्वं नेति । न हि जीवेन विनैव कचिद्देशे काले वा जन्तोरुत्थानं दृष्टं श्रुतं वेति भावः ।

परभृतिके! परभृतिके! अविहा प्रत्यागतप्राणः खलु भगवान् । लोकव्यवहारमेवानुसरन्नाह, आ इति । आ! तर्कयामि दुःखभागिनो न म्रियन्त इति । आ इति स्मरणे, दुःखभागिन इति, दुःखमेव भाग उपभोग्यं वस्तु येषां ते तथोक्ताः । कुच्छजीविन इत्यर्थः । पशुकेदारधनधान्यादिजीविनोपायशून्या इति यावत्, जना इति शेषः ।

(क) परभृतिके! परभृतिके!

(ख) अविहा! प्रत्यागतप्राणः खलु भगवान् । आ! तर्कयामि दुःखभागिनो न म्रियन्त इति ।

93. A reads परिव्राजके.

परिव्राजकः— (क) कहिं कहिं रामिलओ ९४ ।

रामिलकः— भगवन्! अयमास्मि ।

शाण्डिल्यः— (ख) भवन्! किं एदं । कुण्डिअग्गहणो-
इदं वामहत्थं संखवळअपूरिदं विअ मे पडिभादि । णेव
भवो, भेवाज्जुआ । भवदज्जुअं णाम संवुत्तं ।

कस्मिन् कस्मिन् रामिलकः । भगवन् किमेतत् । कुण्डिकाग्रहणोचितो वामहस्तश्च खवलयपूरित इव मे प्रतिभाति । यथा खल्वसतामपि भूषणानामङ्गेषु सत्त्वं प्रतीयेत, तथा भगवत इदानीं प्रकृतिविपर्ययो जात इत्यर्थः । यत्पुनरत्रासन्तो विभावा भगवतस्तत्त्वप्रतिपत्तये साक्षादिव क्रियन्ते तदस्मिन् वाक्ये भाविकमेवेत्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तं, “प्रत्यक्षा इव यद्वावाः क्रियन्ते भूतभाविनः तद्भाविक”मिति । ननु भगवतो वामहस्ते कदाचिदपि शङ्खवलयानि नाभूवन् भविष्यन्ति वा इति चेत् सत्यम् । इङ्गितालापादिवशात् भगवतश्शरीरावयवानामपि तत्त्वप्रतिपत्तेरेव भूषणानामिह भूतभाविता संभवत्येव । ननु प्रत्यक्षत्वस्य शब्देनोच्चार्यमाणत्वं हि क्रियमाणत्वं प्रतिभातीति न प्रत्यक्षतामाह इति चेत्, मैवम् । वामहस्तेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यस्यात्र शङ्खवलयज्ञानस्य प्रतिभातीत्यनेन कथितत्वात् । असन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्य च ज्ञानस्य प्रत्यक्षताकथनस्य चारुत्वातिशयादलं-

(क) कुत्र कुत्र रामिलकः ।

(ख) भगवन्! किमेतत् । कुण्डिकाग्रहणोचितो वामहस्तः शङ्खवलयपूरित इव मे प्रतिभाति । नैव भगवान् नैवाज्जुका । भगवद्गुणं नाम संवृत्तम् ।

94. The text in B ends here abruptly.

परिव्राजकः— (क) रामिलअ! आळिङ्गेहि मं ।
 शाण्डिल्यः— (ख) किंसुअं आळिङ्गेहि ।
 परिव्राजकः— (ग) रामिलअ! मत्ता खु अहं ।
 शाण्डिल्यः— (घ) णहि णहि । उम्मत्तो खु तुवं ।
 रामिलकः— भगवन्! आश्रमविरुद्धः खल्वयमालापः ।
 परिव्राजकः— (ङ) सुरं पिबामि ।
 शाण्डिल्यः— (च) विसं पिब । भोदु, परिहासप्पमाणं
 जाणिस्सं ९५ ।

कारव्यपदेश इति अवगन्तव्यम् । अथाञ्जुकाभावेन वदन्तं भगवन्तमभिवीक्ष्य सापहासमाह, णेवेति । नैव भगवान् नैवाञ्जुका भगवदञ्जुकं नाम सम्प्रवृत्तम् । भगवतोञ्जुकायाश्च समाहारो भगवदञ्जुकमिति द्वन्द्वः ।

रामिलक! आलिङ्ग माम् । किंशुकमालिङ्ग । रामिलक!
 मत्ता खल्वहम् । नहि नहि उन्मत्तः खलु त्वम् । सुरां पिबामि । विषं पिब । आश्रमविरुद्धं वचनमाकर्ण्य सजुगुप्समाह,

- (क) रामिलक! आलिङ्ग माम् ।
 (ख) किंशुकमालिङ्ग ।
 (ग) रामिलक! मत्ता खल्वहम् ।
 (घ) नहि नहि । उन्मत्तः खलु त्वम् ।
 (ङ) सुरां पिबामि ।
 (च) विषं पिब । भवतु, परिहासप्रमाणं ज्ञास्यामि ।

95. A C omit this last sentence.

परिव्राजकः— (क) परहुदिण्! परहुदिण्! आळिङ्गेहि मं ।
 चेटी— (ख) अपेहि ।
 माता— (ग) जादे! वसन्तसेणे!
 परिव्राजकः— (घ) इआहि । अत्ते! वन्दामि ।
 माता— (ङ) भअवं! किं एदं ।
 परिव्राजकः— (च) अत्ते! पच्चभिजानासि मं । रामि-
 लअ! अज्ज चिराइदं खु तुए ।
 रामिलकः— भगवन्! न वश्योस्मि ।

अपेहीति । एवं विरुद्धवादी त्वं मम पुरतः शीघ्रमपसरत्यर्थः । पुत्रि, वसन्तसेने! इयमस्मि, मातः वन्दामि ; निजतनयासम्बोधनेनाभिमुखीभूय वदन्तं परिव्राजकं प्रति साशङ्कमाह, भगवन्निति ; भगवन् किमेतत् । भगवच्छब्देनात्मनस्संबोधनमाकर्ण्यह, अत्ते इति । मातः! प्रत्यभिजानासि माम् । रामिलक! अद्य चिरायितं खलु त्वया । किमिति काकुः । एवमित्यवधार्य तस्योत्तरमाह, भगवन्निति । न वश्योस्मि । वशं गतो वश्यः, स्वच्छन्दचेष्टितो नाहमिति भावः ।

- (क) परभृतिके! परभृतिके! आलिङ्ग माम् ।
 (ख) अपसर ।
 (ग) पुत्रि! वसन्तसेने!
 (घ) इयमस्मि । मातः! वन्दे ।
 (ङ) भगवन्! किमेतत् ।
 (च) मातः! प्रत्यभिजानासि माम् । रामिलक! अद्य चिरायितं खलु

त्वया ।

(प्रविश्य वैद्यः)

वैद्यः— (क) ९६ गुलिआ मए अट्ट गहिदा । ओसहं च ।
खणे खणे जीविस्सदि मरिस्सादित्ति । (उपगम्य) उदअं,
उदअं !

चेटी - (ख) इदं उदअं ।

वैद्यः— (ग) गुलिअं ओघट्टआमि । अविहा ! ण हु इअं
दट्ठा । आविहा खु इअं ।

गणिका — मूर्ख ! वैद्य ! वृथावृद्ध ! प्राणिनामन्तकमपि न
जानीषे । कतमेनेयं सर्पेण व्यापादितेति वद ।

गुलिका मया अष्टौ गृहीताः । औषधं च । औषधश-
ब्देनात्र मूलपत्रादयः कथ्यन्ते । अनेकग्रहणे हेतुमाह, क्षणे क्ष-
णे इति । क्षणे क्षणे जीविष्यति मरिष्यति । प्रत्युच्छ्वासं प्रदातु-
मिति भावः, इति हेतौ । उदकं उदकम् । सम्भ्रमेण द्विर्वचनं
वाक्यापरिपूर्तिश्च । आनयेति शेषः । इदमुदकम् । गुलिकामव-
घट्टयामि । प्रकृतिविपर्ययमेवालोच्याह, अविहेति । न खल्वियं
दष्टा, आविष्टा खल्वियम् ।

गणिकाया मरणमविज्ञाय वदन्तं वैद्यं सनिन्दमाह,
मूर्खेति । अन्तकमपि मरणमपि । अन्तमेवान्तकं, स्वार्थे कः ।
“अन्तोऽन्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेन्तिके” इति वैजयन्ती ।

(क) गुलिका मया अष्टौ गृहीताः । औषधं च । क्षणे क्षणे जीविष्यति
मरिष्यतीति । उदकमुदकम् ।

(ख) इदमुदकम् ।

(ग) गुलिकामवघट्टयामि । अविधा ! न खल्वियं दष्टा । आविष्टा
खल्वियम् ।

96. F omits अट्ट. O omits the whole of this, as well as
the next piece spoken by the चेटी.

वैद्यः— (क) किं एत्थ अच्छरिअं ।

गणिका— शास्त्रमप्यस्ति ।

वैद्यः— (ख) सत्थसहस्सं ९७ अत्थि ।

गणिका— बूहि, बूहि, वैद्यशास्त्रम् ।

वैद्यः— (ग) सुणादु भोदी ।

वातिकाः पैत्तिकाश्चैव-श्लै-श्लै-

अविहा ! पुत्थअं, पुत्थअं !

शाण्डिल्यः— (घ) अहो ! वेज्जस्स अभिरूवदा । एकपदे
वीसरिदो । होदु, मम वअस्सो एव्व इदं पुत्थअं ।

यदि त्वमभिज्ञोसि तर्हीदं तावद्वदेत्याह, कतमेनेति । दूतशरा-
दिपरीक्षयैवेतादृशं सर्वमवगन्तव्यं, तत्पुनः शास्त्रेणैवेति भावः ।
न खलु सर्पविशेषो दुर्बोध इत्याह, किमत्राश्चर्यमिति । किमिह
विषविकारविशेषभूयोदर्शनजनितेन व्याप्तिग्रहणेन सर्पविशेषोऽव-
गम्यते, उत शास्त्रोक्तदूतशरादिपरीक्षया इति पृच्छति— शास्त्रम-
प्यस्तीति ।

उत्तरमाह, शास्त्रसहस्रमिति । शृणोतु भवती । श्लै-
श्लै- इति उपरितनभागस्फुरणाशया पौनःपुन्येन कथनम् ।
अपरिस्फुरितभागविवक्षयाह, पुस्तकं पुस्तकं इति । शास्त्रश्लोक-
शेषकथने पुस्तकायत्ततामभिधीक्ष्य सापहासमाह, अहो वैद्यस्या-
भिरूपता । अहो इति गम्भीराक्षेपे । अभिरूपता बुधत्वम् । नि-

(क) किमत्राश्चर्यम् ।

(ख) शास्त्रसहस्रमस्ति ।

(ग) शृणोतु भवती । अविधा ! पुस्तकं पुस्तकम् ।

(घ) अहो ! वैद्यस्याभिरूपता । एकपदे विस्मृतः । भवतु, मम वयस्म-

एव इदं पुस्तकम् ।

97. F O read 'सदं for 'सहस्सं.

वैद्यः— (क) सुणादु भोदी ।

वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लैष्मिकाश्च महाविषाः ।

त्रीणि सर्पा भवन्त्येते चतुर्थो नाधिगम्यते ॥ ३३ ॥

गणिका— अयमपशब्दः । त्रयः सर्पा इति वक्तव्यम् । त्री-
णीति नपुंसकं भवति ।

खिलविज्ञानप्रकटने पुस्तकायत्तत्वमवमतिहेतुरिति भावः । तदु-
क्तं— “पुस्तकस्थापिता विद्या परहस्तगतं धनं, प्रयोगकाले सं-
प्राप्ते न सा विद्या न तद्धनम्” इति । पारेहासहेतुं कथ-
यति, एकपद इति । एकपदे विस्मृतः, शास्त्रकथनप्रारम्भ एवे-
त्यर्थः । एकस्मिन्नेव पद इति वा पदैकदेशकथन इति यावत् ।
वीसरिदो इति ‘विस्थुः वम्म सवीसरा’विति वीसरादेशः । कर्त-
रि क्तः । शास्त्रमित्यर्थात् । नहि शास्त्रोक्तकथने पुस्तकगवेषणा-
दस्य हानिसम्भव इति हृदयेवधारयति । होदु इति । भवतु मम
वयस्य एवेदं पुस्तकम् । शास्त्रविषयसंस्कारोद्धोधनमात्रसारत्वा-
द्वयस्यः पुस्तकमित्यभेद एव इति भावः । अनेन निर्मितं पुस्त-
कमप्ययमेवेति यावत् । गणिकाया विषबाधाविश्लथीकरणरू-
पोपकारकरणाद्वयस्य इत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

शृणोतु भवती । वातिका वातप्रकृतयः पैत्तिका पित्तप्र-
कृतयः श्लैष्मिका श्लेष्मप्रकृतयः । चतुर्थो नाधिगम्यत इति, न
विद्यत इत्यर्थः । निग्रहस्थानापत्तिमुद्भावयति, अयमपशब्द
इति । अपशब्दप्रयोगोपि निग्रहस्थानेवेकमिति भावः । निग्र-

(क) शृणोतु भवती ।

वैद्यः— (क) अविहा ! वैआअरणसप्पेण खादिदा भवे ।

गणिका— कियन्तो विषवेगाः ।

वैद्यः— (ख) विसवेआ सदं ।

गणिका— न न, सप्तविषवेगाः । तद्यथा,^{९८}

रोमाञ्चो मुखशोषश्च वैवर्ण्यं चैव वेपथुः ।

हिका श्वासश्च सम्मोहः सप्तैते विषविक्रियाः ॥ ३४ ॥

सप्तविषवेगादतिक्रान्तोऽश्विभ्यामपि न शक्यते चिकित्सि-
तम् । अथ वक्तव्यमस्ति चेत् ब्रूहि ।

वैद्यः— (ग) ण हु अह्माणं विसओ । णमो भोदीए । ग-
च्छामि दाव अहं । (निष्क्रान्तः)

हस्थानापत्तिकातर्यादेवाह, अविहेति । अविहा वैयाकरणसर्पेण
खादिता भवेत् । अस्याश्शब्दशास्त्रपाठवमन्यथा न सम्भवत्ये-
वेति भावः ।

पुनरपि वैद्यं परीक्षते, कियन्त इति । विषवेगाश्शतम् ।
तत्रापि निग्रहस्थानापत्तिमापादयति, न नेति । रोमाञ्च इत्या-
दिना त्वगादिषु विषवीर्यसंक्रमणक्रमो वर्णितः । अथशब्दः प्रश्ने
वक्तव्यं दोषः ब्रूहीति । अस्ति चेत् समाधत्सेति भावः । इतः परं
तव कथनीयमस्ति चेत् ब्रूहीति वा । न खल्वस्माकं विषयः ।
खल्पतरुज्ञानविषया एव वयमिति भावः । नमो भवत्यै । ग-
च्छामि तावदहम् ।

(क) अविहा ! वैयाकरणसर्पेण खादिता भवेत् ।

(ख) विषवेगाश्शतम् ।

(ग) न खल्वस्माकं विषयः । नमो भवत्यै । गच्छामि तावदहम् ।

98. A omits तद्यथा. The same number of ‘poison-forces’
are given in a little different way in the लक्षणामृत by Sundara
Bhattacharya (patala 2, verse 8), Ed. by E. P. Subramania
Sastri, Palghat. See also सुश्रुत, iv, 22,

(प्रविश्य यमपुरुषः)

यमपुरुषः— भोः !

गर्भस्रवैश्च पिटकज्वरकर्णरोगैः

गुल्माधिशूलहृदयाक्षिशिरोरुगाद्यैः १९ ।

अस्मिन् क्षणे बहुविधैः खलु विद्रवैश्च

क्षिप्रं कृता यमपुराभिमुखाश्च जीवाः ॥ ३५ ॥

यावदहमपि भगवत्सन्देशमनुतिष्ठामि । (गणिकाप्रपेल)

भगवन् ! मुच्यतां वृषल्याः शरीरम् ।

गणिका— छन्दतः ।

अथ 'भूतानि यो हरती'त्यादिना कथितस्य यमनियोगस्य निर्व्यूढप्रायतामुपपादयति गर्भस्रवैरित्यादिना । गर्भस्रवैरित्यनेन प्रसवात् पूर्वमेव जीवानां यमपुरगमनाभिमुख्यं कथितम् । आनन्त्यादेव तेषां बहुवचनम् । पिटकज्वरकर्णरोगैरिति । पिटकैर्ज्वरैः कर्णरोगैरपीत्यर्थः । अनेन प्रसवानन्तरं बाल्ये यमपुरगमनाभिमुख्यं कथितम् । युवभावेपि तदुपपादयति गुल्मेति । अत्र रुक्शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अस्मिन् क्षणे इत्यनेन तत्तद्देशवर्तिनां यौगपद्यसम्भवः कथितः । बहुविधैः बहुप्रकारैः विद्रवैः उपद्रवैः, अशनिपातनौविप्लवादिभिरित्यर्थः । क्षिप्रमित्यनेन निजचातुर्यं प्रकटितम् । यमसन्दिष्टं चार्थं निर्व्यूढुमारभते यावदिति । भगवत्सन्देशं यमसन्देशम् । गणिकयानुभोक्तव्यस्य कर्मणो विपाकावसितिमालोच्याह भगवन्निति । प्राप्तकाले लोड् । प्रार्थनायां वा । नास्त्येव भगवतः कर्मपारतन्त्र्यमिति भावः ।

अभिप्रेतं चार्थमनूयैवाह, छन्दत इति । यथा तव रु-

यमपुरुषः— यथा स्वजीवविनियमं कृत्वा स्वकार्यमनुतिष्ठामि । (तथा कृत्वा निष्क्रान्तः) १००

परिव्राजकः— शाण्डिल्य ! शाण्डिल्य !

शाण्डिल्यः— (क) एसा भवो सभावे प३ अवस्थितो १०१ ।

गणिका— (ख) परहुदि ! परहुदि !

चेटी— (ग) एसा १०२ अञ्जुआ सभावेण मन्तेदि ।

माता— (घ) जादे ! वसन्तसेने !

रामिलकः— प्रिये ! वसन्तसेने ! इत इतः ।

चिः तथैवेति भावः । यथा स्वं स्वत्वमनतिक्रम्य जीवविनियमं जीवव्यत्यासम् ।

अथानुप्रविष्टनिजजीवः परिव्राजक आह, शाण्डिल्येति । एष भगवान् स्वभावे पर्यवस्थितः । गणिकाप्यनुप्रविष्टस्वकीयजीवितैवाह, परभृतिके परभृतिके इति । प्रकृतिस्थां गणिकामवलोक्याह, एषा अञ्जुका स्वभावेन मन्त्रयते । पुत्रि वसन्तसेने ।

(क) एष भगवान् स्वभावे पर्यवस्थितः ॥

(ख) परभृतिके ! परभृतिके !

(ग) एषा अञ्जुका स्वभावेन मन्त्रयते ।

(घ) पुत्रि ! वसन्तसेने !

100. In F O this passage is given thus: यम— (यथा स्वं जीवविनियमं कृत्वा) यावदहमपि स्वकार्यमनुतिष्ठामि । (निष्क्रान्तो यमपुरुषः).

101. F O read एसा खु भवो सभावेण मन्तेदि,

102. F O add खु after एसा.

(निष्क्रान्ता गणिका माता रामिलकश्चेत्यौ च) १०३

शाण्डिल्यः— (ङ) भअवं ! किं एदं ।

परिव्राजकः— महती खलु कथा । आवासे कथयिष्यामि ।

(दिशो विलोक्य)

गतो दिवसः । सम्प्रति हि,

अस्तं गतो हि दिनकृद्गगनान्तलम्बी

मूषामुखस्थ इव तप्तसुवर्णराशिः ।

कथञ्चिदपि भगवतो गणिकात्वस्यासम्भावनीयतामालोच्य पृच्छति, भगवान्निहि । भगवन् किमेतत् । भगवतो योगप्रभावादेव सर्वमप्येतदुपपद्यते । मृतायाः पुनरस्या वृषल्याः कथं भगवच्छरीरानुप्रवेशः, स्वच्छन्दमेवात्र स्थित्वा पुनर्निर्गमनं, ततः स्वशरीरानुप्रवेशोपीति प्रश्नार्थः ।

महती विस्तीर्णा । कथयत इति कथा । न पुनः कथनीयं वस्तु स्वल्पमिति भावः । तथापि सर्वमपि श्रावयिष्यामीत्यह, आवास इति । विश्रम्यैव विस्तरेण कथयितुं शक्यत इति भावः । इहैवेदानीं कुत्रचिदवस्थाय कुतो न कथयत इत्यत्राह, सम्प्रतीति । हि प्रसिद्धौ । अस्तमिति अस्तमयमित्यर्थः । दिनकृन् सूर्यः । हिरवधारणे । गगनावलम्बीति गगनमेवालम्बितुं शीलं यस्य सः । अनेनाशुगमने हेतुरुत्प्रेक्ष्यते । उपमानेन चैतद्विशदयति मूषे-

(ङ) भगवन् किमेतत् ।

108. A F O read as given above, with this difference that they all read चेटी, which I have changed to चेत्थौ, since they both were there at that time. D E read (निष्क्रान्ता गणिका सपरिवारा).

यस्य प्रभाभिरनुरञ्जितमेघवृन्द-

मालक्ष्यते दहनगर्भमिवान्तरिक्षम् ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्तौ) १०४

॥ भगवदञ्जुकीयं नाम प्रहसनं समाप्तम् ॥

ति । लोहादिविलापनभाजनं हि मूषा । तन्मुखे स्थितस्तप्तसुवर्णराशिर्यथैव विलीय तदन्तरं विशति, तथा दिनकृदपि दृश्यमान एव सपदि पातालतलं प्रविष्ट इत्युपमया वस्तु ध्वन्यते । प्रतिज्ञातस्य चार्थस्य विपक्षे बाधकमाह यस्येति, अस्तं गतस्येत्यर्थः । प्रभाभिः पातालतलाद्द्रच्छद्भिः । अनुरञ्जितेति, क्रमेण रज्यमानं मेघवृन्दं यस्मिन् तदालक्ष्यते दृश्यते । मेघवृन्दस्यैव

104. F O read (निष्क्रान्तः). D E read the colophon: भगवदञ्जुकीयं समाप्तम्. F O read (भगवदञ्जुकीयं नाम प्रहसनं समाप्तम्). A adds after (निष्क्रान्तौ) two verses, of which the first has appeared as one of the two *Bharatavakyas* in नागानन्द (Bombay Edition.) I give the couplet below:—

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सूखी भवतु लोकः ॥

बोधायनकविरचितं

बोधायनं विमुक्तिशास्त्राणाम् ।

प्रहसनरत्नं ग्रन्थं

भवतु मुदे भगवदञ्जुकीयं नमः ॥

रक्तत्वं दिनकृन्मण्डलस्याधस्ताद्गमनमन्तरेण नोपपद्यते । अत-
दशीघ्रमेवेतो गत्वास्माभिरिदानीं सन्ध्यावन्दनादिकं कर्तव्यमिति
भावः ॥

इति प्रहसनाभिख्ये पूर्णा नाट्यनिबन्धने ।
हास्यगूहिततत्त्वार्थे टीका दिङ्मात्रदर्शिनी ॥

बुधजनमानसेन कियतीमपि मे विवृतिः

मुदमतिरिक्तमोहरभसोपाचिता कुरुते ।

तदपि कुशाशयावशकुशीलबमालाहिता

यदि तु भविष्यतीयभियता सफलैव कृतिः ॥

यश्चासौ भवभूतिसूक्तिजलधेरथौघयादोगण-

प्रक्षोभोत्थितभीतिभञ्जनकरिं व्याख्यातरिं निर्भमे ।

तेनेयं विषमेतिवृत्तगहने बौधायनीये पुन-

र्नाट्ये गर्भितशास्त्रजृम्भितवचोगम्भीरगुम्भे कृता ॥

“ भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्ते नृपालाद्भयं

माने दैन्यभयं जये रिपुभयं रूपे जराया भयम्

शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं कथे कृतान्ताद्भयं

सर्वं वस्तु भयं यतो भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ”

(शुभं भूयात् ।)

BHAGAVADAJJUKIYAM

A PRAHASANA

Edited by
P. ANUJAN ACHAN

Poet. Dram.

I

2142

THE PALIYAM MSS. LIBRARY
J^N ANTAMANGALAM